

РОЗДІЛ ІІІ. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 343.197

DOI <https://doi.org/10.26661/2786-5649-2022-2-05>

Система військової юстиції: теоретичні та практичні аспекти

Капліна О. В.

*член-кореспондент Національної академії правових наук України,
докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна
orcid.org/0000-0002-3654-673X
o-kaplina@ukr.net
o.v.kaplina@nlu.edu.ua*

Кравцов С. О.

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна
orcid.org/0000-0002-8270-193X
kravtsov_serg@ukr.net*

Лейба О. А.

*кандидатка юридичних наук,
асистентка кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна
orcid.org/0000-0001-9416-9357
elena008888@gmail.com*

Ключові слова: *судочинство, судоустрій, суд, військова юстиція, військовий суд, правосуддя під час воєнного стану, військова прокуратура, спеціалізована прокуратура у військовій та оборонній сфері, військова служба правопорядку, забезпечення права на справедливий суд.*

У статті автори порушують актуальні для сучасної правової системи України проблеми, пов'язані із необхідністю створення системи військової юстиції. Підкреслюється, що повна ліквідація військових судів була стратегічною помилкою мирного часу, що негативно позначилося на здійсненні правосуддя під час повномасштабної агресії щодо України, оскільки робота багатьох судів була повністю паралізована, судді не мали алгоритму дій в умовах війни, терміново виїжджали до безпечних міст, у тому числі й за межі території України, залишаючи матеріали проваджень, документацію, незавершені справи.

Дослідження дало авторам змогу дійти висновку, що в ситуації, коли в державі існують потужні Збройні Сили, триває збройна агресія, країна вимушена боротися за свою незалежність, військові суди здатні забезпечити законність, здійснювати правосуддя та судовий контроль відповідно до їх предметної підслідності. З метою визначення оптимальної моделі, автори здійснили розгляд генезису підходів, які існували в суспільстві та характеризували його ставлення до системи військової юстиції. Ними проаналізована прецедентна практика Європейського суду з прав людини в контексті передбачуваних

порушень ст. 6 КЗППЛ під час здійснення правосуддя військовими судами, а також систематизовані напрацьовані ЄСПЛ ключові підходи, які пропонується врахувати при відновленні військових судів в Україні. Проведено узагальнення існуючих систем військової юстиції у світі, здійснено порівняльно-правовий аналіз функціонування військових судів у деяких країнах Європи з метою визначення моделі військової юстиції в Україні. У статті автори встановлюють кореляцію функціонування повноцінної системи військової юстиції та підтримання обороноздатності країни. Наводиться аргументація щодо необхідності відновлення системи військової юстиції в Україні, та зазначається, що її створення є кроком до європейської спільноти та демонструватиме міцність держави, збройні сили якої здійснюють боротьбу за незалежність, а після Перемоги – стануть гарантами миру та стабільності в Західній Європі.

Military justice system: theoretical and practical aspects

Kaplina O. V.

*Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of Criminal Procedure
Yaroslav Mudryi National Law University
orcid.org/0000-0002-3654-673X
o-kaplina@ukr.net
o.v.kaplina@nlu.edu.ua*

Kravtsov S. O.

*Ph.D. (Law),
Associate Professor at the Department of Civil Procedure
Yaroslav Mudryi National Law University
orcid.org/0000-0002-8270-193X
kravtsov_serg@ukr.net*

Leiba O. A.

*Ph.D. (Law),
Assistant Professor at the Department of Criminal Procedure
Yaroslav Mudryi National Law University
orcid.org/0000-0001-9416-9357
elena008888@gmail.com*

Key words: *justice, judiciary, court, military justice, military court, justice during martial law, military prosecutor's office, specialized prosecutor's office in area of military and defense, military law enforcement service, ensuring the right to a fair trial.*

In the article, the authors raise the issues relevant to the modern legal system of Ukraine, related to the need to create a system of military justice. It is emphasized that the complete liquidation of military courts was a strategic mistake in peacetime, which had a negative effect on the administration of justice during the full-scale aggression against Ukraine, since the work of many courts was completely paralyzed, judges did not have an algorithm of actions in war conditions, they urgently left for safe cities, including outside the territory of Ukraine, leaving proceedings materials, documentation, unfinished cases.

The study allowed the authors to come to the conclusion that in a situation where powerful Armed Forces exist in the state, armed aggression continues, the country is forced to fight for its independence, military courts are able to ensure legality,

exercise justice and judicial control in accordance with their subject-matter jurisdiction. In order to determine the optimal model, the authors examined the genesis of approaches that existed in society and characterized its attitude to the military justice system. They analyzed the case law of the European Court of Human Rights, in the context of alleged violations of Art. 6 of the Convention during the administration of justice by military courts, as well as systematized key approaches developed by the Court, which are proposed to be taken into account when restoring military courts in Ukraine. A generalization of the existing systems of military justice in the world was carried out, in addition to a comparative legal analysis of the functioning of military courts in some European countries in order to determine the model of military justice in Ukraine. In the article, the authors establish a correlation between the functioning of a full-fledged system of military justice and the maintenance of the country's defense capability. Arguments are presented regarding the need to restore the military justice system in Ukraine, and it is noted that its creation is a step towards the European community, it will demonstrate the strength of the state, whose armed forces are fighting for independence, and after the Victory it will become guarantor of peace and stability in Western Europe.

Вступ. За час мирного існування України в суспільстві сформувалась небезпечна ілюзія щодо непотрібності функціонування в державі військової юстиції, військової інфраструктури, військових інституцій, а згодом – існування потужних Збройних Сил. Судово-правова реформа, що здійснювалася протягом понад 20 років, передбачала повну відмову від милітаризації суду і правоохоронних органів, що й було реалізовано на практиці. Основними аргументами, які були висловлені на підтримку ідеї про необхідність відмови від військової юстиції, зводилися до того, що: 1) функціонування військових судів не узгоджується зі ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1] (далі – КЗПЛ) та прецедентною практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд, Європейський Суд); 2) наявність військових судів суперечить ч. 6 ст. 125 Конституції України [2], яка забороняє створення надзвичайних та особливих судів; 3) «військові в мантії» (судді, які мають офіцерські звання) розглядають справи проти встановленого порядку несення військової служби (військові правопорушення), а отже, не можуть бути об'єктивними; 4) суддя військового суду не може бути повністю неупередженим, оскільки він є підпорядкованим командуванню. Тісний зв'язок військових судів із військовою сферою може призвести до втручання у процес правосуддя з боку командирів військових частин або посадових осіб Міністерства оборони України. Фінансування військових судів за рахунок Міністерства оборони України створює загрозу «матеріального» тиску на ці суди; 5) справи, що розглядаються у воєнних судах, не мають настільки істотних особливостей, що обумовлювало б створення системи вій-

ськових судів; 6) військові суди не мають власної відокремленої сфери юрисдикції, а лише вузький предмет відання – справи про військові злочини, тому можуть виникати конфлікти юрисдикцій військових та місцевих судів; 7) особливості системи військових судів, яка не відповідає адміністративно-територіальному устрою України, відповідно до якого будуються всі інші суди в державі, створює проблеми з визначенням судів, до яких можуть оскаржуватися рішення військових судів. Передусім це стосується апеляційного оскарження, яке має бути забезпечене в усіх випадках; 8) існує проблема фінансування, а саме – створення військових судів потребує значних фінансових ресурсів, яких бракує в умовах проведення реформаційних процесів та економічної кризи; 9) скорочення сфери воєнної юстиції – є стійкою тенденцією у всьому світі.

Однак непередбачені реалії докорінно змінили ліберальні ідеї мирного часу стосовно непотрібності військової юстиції. У 2014 р. в Україні розпочалася антитерористична операція (операція об'єднаних сил), а по суті війна, яка й відновила дискусію з приводу функціонування військової юстиції в Україні в цілому та військових судів зокрема. Втім, за вісім років політичного дискусування система військової юстиції так і не була створена. Процеси її реформування іноді ставали предметом політичних спекуляцій, популістських лозунгів, суперечливих суджень, обіцянок, однак, на жаль, не пріоритетним напрямом державної політики, фокусом політичної волі, що обумовлювало періодичність виникнення та затухання інтересу до проблем створення системи військової юстиції в Україні. Допущена стратегічна помилка стала гостро відчутною в лютому 2022 р.

після початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації щодо України. Саме вона продемонструвала істинність відомого прислів'я «хочеш миру – готуйся до війни».

У перші дні збройної агресії робота деяких судів була повністю паралізована. Голови судів, судді, апарат судів та навіть судова охорона не мали алгоритму дії в умовах війни. Судді не є військовими, тому на територіях, які буди піддані бомбардуванню, де безпосередньо чи навколо відбувався наступ збройних сил агресора, існувала загроза окупації, вони терміново покидали свої домівки, виїжджали до безпечних міст, у тому числі й за межі території України. Крім того, при загрозі життю, здоров'ю та безпеці учасників судового провадження, відвідувачів суду, судді приймали рішення про зупинення здійснення судочинства до усунення обставин, які зумовили припинення розгляду справ. Причому таке зупинення в багатьох випадках триває й досі.

Під час воєнних дій у перші місяці війни були зруйновані або істотно пошкоджені шість приміщень судів, серед яких чотири – апеляційні суди. Ракетним обстрілом зруйновано історичну будівлю Харківського апеляційного суду, Господарського суду Миколаївської області, пошкоджені будівлі Чернігівського апеляційного суду та Господарського суду Чернігівської області. Але головне – є людські втрати.

Виявилася неготовою до забезпечення належного функціонування правових інституцій і система українського процесуального законодавства, адже процесуальні кодекси були прийняті за мирних часів та розраховані на мирний час. Це обумовило термінову розробку та надіслання Верховним Судом листів-роз'яснень «Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» [3]. Крім того, у зв'язку з неможливістю судами здійснювати правосуддя 6 березня 2022 р. Голова Верховного Суду своїм розпорядженням змінив територіальну підсудність судових справ 48 судів.

Однак, незважаючи на складну ситуацію, органи охорони правопорядку продовжували функціонувати та здійснювати не лише опір ворогу, а й досудове розслідування вчинених злочинів, що обумовлювало необхідність розгляду слідчими судьями клопотань стосовно обрання запобіжних заходів, заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій. Крім того, станом на 22 липня 2022 р. до Єдиного реєстру досудових розслідувань внесені відомості та розпочаті досудові розслідування стосовно 24 632 злочинів агресії та воєнних злочинів; 11 751 злочину проти національної безпеки. Здійснюється досудове розслідування

стосовно так званої магістральної справи щодо агресії Росії, в якій заочно (*in absentia*) повідомлено про підозру 624 осіб представників військово-політичного керівництва країни-агресора [4]. Ця статистика відображає лише воєнні та військові злочини, які вчинені після 24 лютого 2022 р. Втім слідчі та прокурори зіткнулися з проблемою отримання ухвал на проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, обрання стосовно затриманих запобіжних заходів, отримання ухвал на застосування заходів забезпечення кримінального провадження тощо, адже звична система територіальної підсудності була зруйнована. Частково виправило ситуацію неодноразове внесення змін та доповнень до чинного законодавства, в тому числі й кримінального процесуального. Однак, як звернули увагу науковці, «такі зміни вимушені балансувати між охороною національної безпеки України, захистом її від внутрішніх та зовнішніх загроз, з одного боку, та забезпеченням основоположних прав і свобод людини» [5, 603].

Усе перераховане вище дає підстави не лише поставити питання про доцільність створення та функціонування в державі системи військової юстиції, яка навіть в умовах війни дозволила б не зупинити виконання судами конституційної функції правосуддя, а мобілізаційно розгорнути військові суди навіть у воєнних умовах на територіях, наближених до зони бойових дій, та повноцінно здійснювати правосуддя, а також судовий контроль.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Питання про функціонування військової юстиції в державі, про безсумнівні переваги та негативні аспекти, які можуть її супроводжувати, неодноразово ставали предметом розгляду науковців. Не оминали увагою ці питання й практики: судді, прокурори, політики, військові. Особливо активізувалася дискусія з приводу створення системи військової юстиції в цілому та військових судів зокрема після початку антитерористичної операції (операції об'єднаних сил), а також після початку повномасштабної війни Росії проти України, яка була прихована для всієї світової спільноти під назвою «спеціальна військова операція». Характеризуючи стан наукової розробки задекларованої проблематики в сучасній науці та практиці, доцільно згадати роботи таких вчених та практиків, як В. Бабкова, О. Баганець, П. Богуцький, М. Беланюк, Ю. Бобров, М. Голомша, В. Долежан, О. Зархін, П. М. Каркач, Р. В. Куйбіда, А. В. Лапкін, О. Литвак, М. Луців, В. Малярєнко, І. Марочкін, С. Оверчук, В. Пилипчук, С. Подкопаєв, В. Сердюк, Г. Серєда, М. Руденко, О. Ткачук, О. Толочко, М. Туркот, В. Шевченко, В. Швець, В. Шишкін, М. Якимчук та ін.

Втім слід наголосити на тому, що глибокого дослідження з цієї проблематики в сучасних реаліях (після проведення реформ військової юстиції в багатьох європейських державах), яке б спиралося на порівняльно-правову методологію, практику Європейського суду з прав людини, проведено не було. Публікації переважно носять публіцистичний, точковий характер. Причому варто вказати на те, що значна більшість думок стосовно необхідності функціонування військової юстиції висловлюється саме практичними працівниками на численних науково-практичних конференціях [6; 7; 8; 9; 10; 11], в інтерв'ю, в засобах масової інформації.

Метою статті є узагальнення підходів науковців та практиків до ідеї функціонування в державі військової юстиції, звернення до зарубіжних держав, в яких створена та функціонує система військової юстиції, проведення узагальнення практики ЄСПЛ, в якій Суд розглядав питання щодо забезпечення права на справедливий суд у військових судах, а також формування на цій основі власних висновків та встановлення детермінантів відновлення в державі системи військової юстиції.

Виклад основного матеріалу. Система військової юстиції України тривалий час характеризувалася суперечливими тенденціями. Одні органи військової юстиції, наприклад, спочатку військова прокуратура, а згодом Спеціалізована прокуратура у військовій та оборонній сфері, були відновлені і зараз ефективно працюють. Інші були ліквідовані, але не втихають спори про відродження їх функціонування. Це, наприклад, стосується відновлення роботи військових судів. Треті пропонується створити заново, зважаючи на існуючі реалії. Наприклад, лунає пропозиція щодо створення Державного військового бюро розслідувань [12; 13] або військової поліції [14]. Відсутня й єдність поглядів на те, які саме органи повинні входити до системи військової юстиції.

Багатий досвід функціонування органів військової юстиції в Україні був сформований переважно в період її перебування у складі Радянського Союзу, що, можливо, й обумовило інтуїтивне заперечення такого досвіду і ставлення до органів військової юстиції як до рудиментів радянського минулого та прагнення до поступової відмови від них.

На момент проголошення Україною незалежності 24 серпня 1991 р. в державі функціонували органи військової юстиції, а саме – військові трибунали та військова прокуратура. У концептуальному документі держави, яка стала на шлях незалежності від Радянського Союзу, що передбачав ключові положення правової реформи, – «Концепції судово-правової реформи в Україні» від 28 квітня 1992 р. – зазначалося, що, враховуючи специфіку діяльності військових формувань,

у системі загальних судів мають бути збережені військові суди, які значно реформуються і звільняються від будь-якої залежності від військового командування. Вони мають розглядати тільки справи про військові злочини військовослужбовців та справи про їх соціальний захист. Вищою інстанцією військової юстиції має бути військова Колегія Верховного Суду, як апеляційна інстанція у справах, розглянутих військовими судами округів по першій інстанції, крім справ, розглянутих суддями з розширеною колегією судових засідателів та касаційною інстанцією в усіх справах, розглянутих військовими судами гарнізонів, округів, у тому числі і по справах, розглянутих за участю судових засідателів [15].

Таким чином, на початковому етапі проведення судово-правової реформи в Україні після набуття незалежності було прийнято стратегічне рішення про збереження військової юстиції з частковим її реформуванням, що й було зроблено в лютому 1993 р. Постановою Верховної Ради України – військові трибунали були перейменовані у військові суди.

15 листопада 1991 р. у Законі «Про прокуратуру» [16] було закріплено створення військових прокуратур, визначено їхню систему, а також встановлено вимоги до їх співробітників.

У 1994 р. чинний на той час Закон «Про судоустрій Української ССР» від 1981 р. був доповнений главою 3¹ «Військові суди», в якій унормовувалися питання їх організації та функціонування [17]. Військові суди функціонували до 2010 р.

У 2002 р. в Україні була створена Військова служба правопорядку [18], яка, як бачимо, й завершила формування системи військової юстиції.

Поступово наприкінці першого десятиліття XXI ст. активно стала обговорюватися ідея щодо ліквідування військових судів, що й обумовило початок етапу кризи військової юстиції. Зокрема, Указом Президента України Віктора Ющенка 10 травня 2006 р. була схвалена «Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» [19], яка не передбачала військових судів у судовій системі України. Реалізуючи положення цього програмного документа, Президент України Віктор Янукович, який був відомий своїми небезпечними для держави поглядами, спрямованими на демілітаризацію України, у вересні 2010 р. видав Указ, яким ліквідував 15 військових судів, серед яких два апеляційних та 13 місцевих, де працювало 75 військових суддів.

Серед іншого ліквідування системи військових судів обґрунтовувалося тим, що кількість справ, які ними розглядаються, є настільки незначною, що їх утримання є економічно недоцільним. Свою пози-

цію з приводу неефективності функціонування військових судів, а отже, й недоцільності їх існування висловили західні експерти. Існувала навіть категорична думка деяких експертів про те, що військові суди були ліквідовані навмисно, як частина розвалу військових інституцій [див.: 20]. Передбачалася також повна ліквідація спеціалізованої прокуратури, на яку покладалися повноваження здійснення нагляду за дотриманням законів у військовій сфері. До речі, планувалося й скорочення чисельності Збройних Сил України до 70 тис. осіб. Зокрема, динаміка скорочення мала бути такою: 2001 р. – зменшення кількості збройних сил з 245 до 192 тис. осіб; у 2013 р. – до 165,5 тис. осіб, серед яких 120,9 тис. військовослужбовців. До 2017 р. чисельність ЗСУ повинна була складати до 70 тис. військовослужбовців [21].

Ставлення до системи військової юстиції значно змінилося після загострення військово-політичної ситуації в Україні у 2014 р. До Закону України «Про прокуратуру» в серпні 2014 р. були внесені зміни щодо створення військової прокуратури, яка по суті не переривала свою роботу, а з 2012 р. була реорганізована в прокуратуру з нагляду за дотриманням законів у військовій сфері. Згодом у новому Законі «Про прокуратуру» [22] було закріплено статус військових прокуратур як окремої ланки системи прокуратури. Крім того, актуалізувалася дискусія з приводу створення військової юстиції.

Безперечним є те, що ефективність функціонування може забезпечити саме система органів військової юстиції, оскільки лише завершена система здатна працювати злагоджено та виконувати функцію, яка на неї покладається державою.

Якщо говорити про систему військової юстиції, то можна розглядати її в широкому та вузькому значенні. У вузькому значенні під військовою юстицією розуміються лише військові суди. В широкому розумінні, на наш погляд, поняття «військова юстиція» охоплює поєднані зв'язками координації судові та правоохоронні органи, компетенція яких розповсюджується на правовідносини, що виникають стосовно організації та діяльності Збройних Сил України та інших воєнізованих формувань, а також осіб, які перебувають в їх складі та мають статус військовослужбовця.

Виходячи з такого розуміння, до системи військової юстиції, на наш погляд, можна віднести такі органи: 1) орган, який має здійснювати досудове розслідування та/або підтримувати правопорядок, та/або оперативно-розшукову діяльність; 2) орган, який має здійснювати нагляд за законністю; 3) військові суди.

Обсяг статті не дозволяє детально розглянути історію становлення та функціонального при-

значення органів, які мають входити до системи військової юстиції. Втім вважаємо за необхідне коротко зупинитися на окремих питаннях.

1. Військова служба правопорядку в Збройних Силах України – спеціальне правоохоронне формування в складі Збройних Сил України, призначене для забезпечення правопорядку і військової дисципліни серед військовослужбовців Збройних Сил України в місцях дислокації військових частин, у військових навчальних закладах, установах та організаціях, військових містечках, на вулицях і в громадських місцях; для запобігання кримінальним та іншим правопорушенням у Збройних Силах України, їх припинення; для захисту життя, здоров'я, прав і законних інтересів військовослужбовців, військовозобов'язаних під час проходження ними зборів, працівників Збройних Сил України, а також для захисту майна Збройних Сил України від розкрадання та інших протиправних посягань, а також для участі в протидії диверсійним проявам і терористичним актам на військових об'єктах.

Військова служба правопорядку в Україні, як зазначалося вище, була створена у 2002 р., функціонує на підставі однойменного Закону України.

Серед завдань Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, зокрема: а) виявлення причин, передумов і обставин кримінальних та інших правопорушень, вчинених у військових частинах та на військових об'єктах; розшук осіб, які самовільно залишили військові частини (місця служби); б) запобігання вчиненню і припинення кримінальних та інших правопорушень у Збройних Силах України; в) участь в охороні військових об'єктів та забезпеченні громадського порядку і військової дисципліни серед військовослужбовців у місцях дислокації військових частин, військових містечках, на вулицях і в громадських місцях; г) виконання в передбачених законом випадках рішень про тримання військовослужбовців на гауптвахті; д) забезпечення виконання кримінального покарання стосовно військовослужбовців, які за вироком суду засуджені до тримання в дисциплінарному батальйоні; е) участь у протидії диверсійним проявам та терористичним актам на військових об'єктах та ін.

При прийнятті рішення про введення в Україні чи в окремих її місцевостях режиму воєнного або надзвичайного стану на Військову службу правопорядку додатково покладаються завдання щодо: а) участі в боротьбі з ворожими диверсійно-розвідувальними групами на території України; б) організації збору, супроводження та охорони військовополонених з місць (місцевостей), де вони утримуються після взяття їх у полон, до таборів для тримання військовополонених або дільниць для тримання військовополонених;

в) забезпечення дотримання комендантської години в гарнізонах; г) охорони військових об'єктів, військових містечок та їх населення, сприяння його евакуації; д) відновлення та підтримання порядку і дисципліни у військових частинах; е) контролю за рухом транспортних засобів і перевезенням вантажів Збройних Сил України (ст. 3 Закону).

Як бачимо, Військова служба правопорядку в Збройних Силах України не наділена повноваженнями здійснювати досудове розслідування військових кримінальних правопорушень, хоча тривалий час обговорювалася пропозиція стосовно створення на її основі військової поліції, яка мала б вказані повноваження.

Разом з тим 17 вересня 2021 р. Указом Президента України № 473/2021 було введено в дію Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про стратегічний оборонний бюлетень України» [24]. Цим програмним документом передбачалося реформування Військової служби правопорядку у Збройних Силах України у Військову поліцію (п. 5.7). Як очікуваний результат реформаційних процесів передбачалося створення Військової поліції, здатної виконувати завдання з підтримання правопорядку в системі Міністерства оборони України.

Задля цього планувалося здійснити розвиток спроможностей слідчих підрозділів та підрозділів оперативно-розшукових заходів Військової поліції; розвиток спроможностей органів управління Військової поліції із забезпечення правопорядку та антитерористичного забезпечення на потенційно небезпечних об'єктах у системі Міністерства оборони України; досягнення сумісності Військової поліції з відповідними структурами держав – членів НАТО.

Намагання створити військову поліцію вже неодноразово закінчувалися внесенням до Верховної Ради України відповідних законопроектів. Наприклад, законопроект «Про військову поліцію» був розроблений ще в 2015 р., однак його не було навіть включено до порядку денного [24]. У пояснювальній записці розробники законопроекту вказували, що вони спиралися на те, що в переважній більшості провідних країн Європи та світу існує військова поліція, правоохоронні органи з військовим статусом (військова поліція, карабінери, жандармерія) функціонують у структурі їх збройних сил, підпорядковані міністру оборони або мають подвійне підпорядкування, наділені широкими повноваженнями щодо виявлення, припинення та розслідування злочинів, скоєних військовослужбовцями, а також виконують поліцейські та адміністративні функції в інтересах всієї країни. Під час прийняття нового Кримінального процесуального кодексу 2012 р.

(далі – КПК України) [25] не було створено слідчих підрозділів Служби правопорядку. Як наслідок, на цей час у державі склалась ситуація, коли фактично в бойових умовах, під час виконання завдань у зоні проведення антитерористичної операції діюча система органів досудового розслідування не забезпечує ефективне та оперативне розслідування масових військових злочинів, що негативно впливає на стан боєготовності військових частин і підрозділів Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України [26].

У подальшому розробку законів про військову поліцію було доручено Міністерству оборони України, втім відповідні підрозділи так і не були створені.

Після початку збройної агресії Росії щодо України значно активізувалося обговорення необхідності створення військової поліції. Зокрема, виконувач обов'язків начальника Військової служби правопорядку у Збройних Силах України – начальника Головного управління Військової служби правопорядку Збройних Сил України полковник Володимир Гуцол нещодавно презентував черговий Закон України «Про військову поліцію». У доповіді він зазначив, що при розробці законопроекту був вивчений досвід і закони про військову поліцію всіх країн – членів НАТО, а за основу в розробці концепції військової поліції взятий зразок Польщі. «Керівництво в Польщі здійснює їхній очільник оборонного відомства, а ми закладаємо норми щодо управління з координацією, яку буде здійснювати міністр оборони. Крім того, будуть збільшені повноваження військової поліції, а саме – додані функції досудового розслідування та оперативно-розшукової діяльності» [14].

Основна відмінність військової поліції від існуючої Військової служби правопорядку полягає в розширенні її компетенції за рахунок покладення на неї компетенції щодо здійснення розслідування злочинів, вчинених військовослужбовцями, та/або військових злочинів.

Разом з тим наділення військової поліції повноваженнями щодо здійснення досудового розслідування пов'язано з певними ризиками.

По-перше, слід враховувати, що визначення підслідності за військовою поліцією може створити конфлікт із компетенцією Державного бюро розслідувань та Служби безпеки України. Звісно ж, розслідування злочинів, вчинених військовослужбовцями, було б більш ефективним при здійсненні досудового розслідування військовою поліцією. Втім під загрозою може опинитися неупередженість здійснюваного військовою поліцією розслідування, оскільки військова поліція й об'єкти її діяльності належатимуть до сфери

управління Міністерства оборони. З цього погляду Державне бюро розслідувань було б більш незалежним, об'єктивним та неупередженим органом. Отже, уявляється, що з метою недопущення конфлікту відомчих інтересів щодо підслідності слід передбачили додаткові гарантії його уникнення.

Друга проблема, яка може виникнути при запровадженні військової поліції як органу досудового розслідування в системі військової юстиції, полягає в тому, що створення цього органу може не відповідати доктринальним уявленням щодо забезпечення неупередженості здійснення своїх повноважень таким органом досудового розслідування. Зокрема, як відомо, основоположними принципами формування та функціонування органу досудового розслідування є: 1) позавідомчий статус; 2) незалежність від будь-яких органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань і організацій; 3) повна інституційна самостійність виконуваної слідчої функції. Саме в такому поєднанні має забезпечуватися об'єктивність і неупередженість здійснюваного розслідування. На це вказав і Конституційний Суд України в Рішенні від 24 квітня 2018 р. у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності (конституційності) частини шостої ст. 216 КПК України. У своїй правовій позиції орган конституційної юрисдикції зазначив, що «незалежність розслідування порушень прав людини на життя та повагу до її гідності... означає, зокрема, те, що з погляду безстороннього спостерігача не має існувати жодних сумнівів щодо інституційної (ієрархічної) незалежності державного органу (його службових осіб), уповноваженого здійснювати офіційне розслідування... У цьому аспекті не може бути досягнуто незалежності розслідування, якщо компетентний державний орган (його службові особи) інституційно залежить від органу (його службових осіб), якому підпорядковано систему» [27].

Як передбачається, військова поліція повинна спрямовуватися, координуватися через міністра оборони України. Отже, в цьому контексті важливого значення набуває підпорядкованість нового органу досудового розслідування з метою забезпечення незалежності та неупередженості проведеного досудового розслідування. Хоча в юридичній літературі найбільш поширеною є точка зору, що військова юстиція повинна бути окремою системою, оскільки її предметна сфера має свою істотну специфіку [28; див. також: 29].

Отже, ієрархічна підпорядкованість служби правопорядку в Збройних Силах України Міністерству оборони України не може забезпечити незалежність проведеного досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинен

них військовослужбовцями, а відтак і виконання позитивних зобов'язань держави стосовно забезпечення швидкого, повного, а головне – неупередженого розслідування з тим, щоб кожен, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, які впливають зі ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та ст. 2 КПК України.

Що стосується другого органу в системі військової юстиції, то слід зацентувати увагу на тому, що в Україні на даний час запроваджена та функціонує Спеціалізована прокуратура у військовій та оборонній сфері. Саме вона є єдиним органом військової юстиції, який повноцінно функціонує та навіть в умовах запровадженого воєнного стану та збройної агресії виконує покладені на нього ст. 131¹ Конституції України та Законом України «Про прокуратуру» функції: здійснює організацію та процесуальне керівництво досудовим розслідуванням воєнних та військових злочинів, підтримує публічне обвинувачення в судах по цих справах, здійснює нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку.

Нарешті, що стосується системи військових судів, то, як відомо, в Україні не створено систему військових судів, доцільність існування яких і є, перш за все, предметом нашого дослідження.

У цьому контексті вважаємо за необхідне звернутися до зарубіжного досвіду функціонування військових судів та практики Європейського суду з прав людини.

Зокрема, аналіз системи військової юстиції близько 60 держав [див.: 30; 31] дає підстави вказати на те, що у світі існує три основні моделі їх побудови. *Перша модель* існує в державах, в яких військові суди функціонують на постійній основі, як у мирний час, так і під час воєнних дій, як на території держави, так і поза межами її території, наприклад на військових базах, які перебувають за межами країни. До їх підслідності належать кримінальні, адміністративні та дисциплінарні провадження стосовно військовослужбовців. Саме така модель існує в Великобританії, Іспанії, Італії, Ірландії, Канаді, Китайській Народній Республіці, країнах Латинської Америки (Аргентині, Бразилії, Венесуелі, Колумбії, Перу, Чилі), Словаччині, США, Туреччині, Швейцарії, країнах колишнього Радянського Союзу: Азербайджанській Республіці, Республіці Вірменія, Республіці Казахстан, Киргизькій Республіці, Російській Федерації, Республіці Таджикистан, Республіці Узбекистан.

Друга модель має місце в тих державах, де існує «змішана юрисдикція», тобто військові «суди» функціонують на постійній основі при загальних

цивільних судах. Причому це не повноцінна ланка судової системи, а лише палати, відділи, ради офіси тощо, що формуються з офіцерів, які мають юридичну освіту. Такі суди також можуть мати змішаний склад – цивільних та військових суддів. Така модель створена в Бельгії, Болгарії, Нідерландах, Норвегії, Угорщині, Фінляндії, Франції, Хорватії.

Третя модель запроваджена в тих державах, де військові суди починають виконувати свої повноваження під час війни або здійснюють їх, якщо держава має військові бази за кордоном. В інших випадках справи щодо військовослужбовців розглядають цивільні суди загальної юрисдикції. Втім у деяких із таких країн прийнято спеціальне військово-кримінальне законодавство, функціонують військові дисциплінарні суди, що не дає підстав зробити висновок про повну індиферентність таких держав до військового правосуддя. Саме такі моделі військової юстиції створені в Австрії, Данії, Грузії, Чеській Республіці, ФРН [див. більш детально: 32, с. 137–149; 33].

За нашими підрахунками, військові суди функціонують в понад 40 країнах світу, в тому числі у 12 країнах Європи. Фактично кожна п'ята держава, яка має свою армію, має військові суди.

Вивчаючи досвід реформування системи військової юстиції у країнах колишнього Радянського Союзу після його розпаду, ми побачили таку закономірність. Відмовилися від військових судів держави, які не мають численних збройних сил. Наприклад, Литовська Республіка на 2022 р. має населення 2 805 998 осіб [34]. Чисельність збройних сил держави на 2022 р. 11 453 військовослужбовці [35].

Естонська Республіка на 2022 р. має населення 1 331 796 осіб [36], збройні сили – кількістю близько 5500 військовослужбовців [37]. Населення Латвійської Республіки на 2022 р. складає 1 875 757 осіб [38]. Національні збройні сили Латвії станом на 2022 р. складаються з 6700 професійних військовослужбовців та 9300 Нацгвардійців (загалом 16 000 осіб) [39]. Республіка Молдова, населення якої на 2022 р. складає 2 604 000 осіб [40], має збройні сили чисельністю близько 6000 чоловік [41]. Грузія з населенням 3 688 600 осіб [42], має збройні сили в 37 тис. осіб [43].

Логіка обґрунтування рішення про передачу вчинених військових злочинів до підсудності звичайних місцевих судів цих держав зрозуміла, оскільки видатки на утримання військових судів не пропорційні кількості військових злочинів, що гіпотетично можуть бути вчинені.

Є й інший приклад – Ізраїль. Населення цієї країни 9 449 000 [44]. Загальна кількість регулярних збройних сил Армії оборони Ізраїлю – 173 000 військовослужбовців [45]. Втім Ізраїлю

постійно доводиться відстоювати недоторканість та цілісність кордонів, а також безпеку держави і громадян із зброєю в руках, запобігати терористичним загрозам. Цим пояснюється наявність системи військової юстиції.

Саме такі паралелі можна провести й стосовно побудови військової юстиції в Україні. Станом на 2022 р. Україна мала 41 167 300 мешканців [46]. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про чисельність Збройних сил України» [47] станом на 1 січня 2022 р. в Україні було затверджено чисельність Збройних сил у кількості 261 тис. осіб, у тому числі 215 тис. військовослужбовців. У травні 2022 р. Президент України Володимир Зеленський заявив про те, що на даний час Збройні Сили України складають 700 000 військовослужбовців [48]. Причому постійно можна почути від військового командування про необхідність їх збільшення до 1 млн.

Європейський суд з прав людини неодноразово звертався до розгляду питань стосовно функціонування військових судів у державах. Переважно вони підіймалися в контексті передбачуваних порушень ст. 6 КЗПЛ.

У своїх прецедентах ЄСПЛ напрацював ключові підходи, які слід враховувати при створенні та функціонуванні військових судів.

Перший підхід полягає в тому, що «Конвенція в принципі застосовується до військовослужбовців, а не лише до цивільних осіб. У статтях 1 і 14... зазначено, що «кожна особа, яка перебуває під юрисдикцією» Договірних Держав, повинна користуватися «без дискримінації» правами та свободами, викладеними в Розділі I. ...Тим не менш, під час тлумачення та при застосуванні норми Конвенції... Суд повинен мати на увазі особливості військового життя та його вплив на становище окремих військовослужбовців» [49, § 54]. А це означає, що кожний військовослужбовець, зазнавши порушення прав, передбачених КЗПЛ, також може звернутися за їх захистом.

Другий підхід пов'язаний із тим, що в принципі ЄСПЛ не ставить до існування військових судів негативно. Як було зазначено в справі *Morris v. the United Kingdom*, практика використання судів, повністю або частково укомплектованих військовими, для розгляду справ військовослужбовців глибоко вкоренилася у правових системах багатьох держав-членів. Такий військовий суд може бути в принципі незалежним та неупередженим, в аспекті п. 1 ст. 6 КЗПЛ [50, § 59]. «Розгляд військовими трибуналами кримінальних обвинувачень щодо військовослужбовців у принципі не суперечить положенням статті 6 Конвенції» [51, § 110].

Третій підхід полягає в тому, що немає підстав вважати суддів військових судів менш професійними, ніж їх колеги з загальних судів, оскільки

вони пройшли таку саму професійну підготовку, що й їхні «цивільні» колеги.

Четвертий, на наш погляд, найбільш важливий, *підхід* полягає в тому, що Конвенція допускає функціонування військових судів лише доти, доки існують достатні гарантії, які забезпечують їхню незалежність і неупередженість [50, § 59]. Як було зазначено в справі *Bryan v. the United Kingdom*: «Суд нагадує, що для того, щоб встановити, чи можна суд вважати «незалежним», слід враховувати, зокрема, спосіб призначення його членів та строк їх повноважень, наявність гарантій проти зовнішнього тиску та питання, чи створює цей орган видимість незалежності» [52, § 37].

У справі *Findlay v. the United Kingdom* ЄСПЛ підтвердив вказаний вище підхід стосовно того, що при констатації незалежності військового суду слід враховувати, серед іншого, спосіб призначення колегиї суддів, строк їх повноважень, існування гарантій проти зовнішнього впливу та внутрішню незалежність. Причому поняття незалежності та об'єктивної неупередженості тісно пов'язані між собою, тому суд їх розглядає разом [53, § 73].

Щодо питання «неупередженості», то ця вимога має два аспекти. По-перше, суд повинен бути суб'єктивно вільним від особистих упереджень. По-друге, він також повинен бути неупередженим з об'єктивної точки зору, тобто мають бути створені достатні гарантії, щоб виключити будь-які законні сумніви в цьому відношенні [54, § 30].

Стурбованість стосовно функціонування військових судів неодноразово висловлюється в рішеннях ЄСПЛ саме в цьому контексті, оскільки в деяких правових системах така незалежність та безсторонність не забезпечується, що ставить під загрозу справедливість судового рішення, яке ними ухвалюється.

Наприклад, у справі *Findlay v. the United Kingdom* ЄСПЛ констатував, що побоювання пана Фіндлі щодо незалежності та неупередженості військового трибуналу, перед яким він постав за різними звинуваченнями, були об'єктивно виправдані. Занепокоєння Суду було зосереджено на численних ролях, зіграних у судовому розгляді, офіцера, який скликав суд. Цей офіцер грав ключову обвинувальну роль, але водночас призначав членів військового трибуналу, які були підпорядковані йому за званням і підпадали під його ланцюжок підпорядкування. Він також мав право розпустити військовий трибунал до або під час судового розгляду і виступав як «підтверджуюча посадова особа», внаслідок чого рішення військового трибуналу щодо вердикту та вироку не набувало чинності доти, доки він не ратифікував його. Суд ухвалив, що ці фундаментальні недоліки не були виправлені наявністю гарантій, таких як

участь адвоката, який сам не був членом військового трибуналу та чий рекомендації йому не були оприлюднені. А тому сумніви щодо незалежності та неупередженості трибуналу могли бути об'єктивно виправдані [53, § 60, 74–78].

У справі *Incal v. Turkey*, яка стосувалася кримінального процесу над цивільною особою в Суді національної безпеки, ЄСПЛ встановив певні гарантії незалежності та неупередженості, які існували щодо військового суду. Зокрема, він зазначив, що: 1) відповідні військові судді пройшли таку саму професійну підготовку, що й їхні цивільні колеги; 2) в судовому засіданні вони користувалися конституційними гарантіями, ідентичними гарантіям цивільних суддів; 3) що згідно з Конституцією Туреччини вони мають бути незалежними та вільними від вказівок та впливу органів державної влади. Однак все ж ЄСПЛ було виявлено інші аспекти, які ставили під загрозу неупередженість суддів. Зокрема, судьями були військовослужбовці, які належали до армії, підпорядковувалися військовій дисципліні та атестаційним звітам. Рішення про їхнє призначення значною мірою приймалися адміністративними органами та армією, а строк їхньої служби становив лише чотири роки (щоправда, з можливістю пролонгації) [55, § 67–68].

Безпосередня підпорядкованість командуванню, на погляд авторів, – одне з найбільш частих порушень, яке впливає на неупередженість під час здійснення правосуддя військовими судами.

Так, в іншій «турецькій» справі ЄСПЛ констатував відсутність незалежності військового суду, оскільки «він підпорядковується в ієрархії командувачу військ військового стану та/або командиру відповідного армійського корпусу» [56, § 41; див. також: 57, § 13–20]. Розглядаючи вже згадану справу *Morris v. the United Kingdom*, ЄСПЛ також вказав на вразливість позиції щодо незалежності військових суддів, які служили офіцерами в Королівській армії, були «призначені виключно *ad hoc* з усвідомленням того, що вони повернуться до своїх звичайних військових обов'язків після закінчення розгляду». Тим не менш, ЄСПЛ не вважав, що «спеціальний характер їх призначення сам по собі був достатнім для того, щоб зробити склад військового трибуналу несумісним із вимогами незалежності § 1 ст. 6 Конвенції», але «він зробив необхідною присутність захисту від зовнішнього тиску тим більше важливими в даному випадку» [50, § 70].

Якщо до складу трибуналу входить особа, яка перебуває в підлеглому становищі з погляду її обов'язків та організації служби стосовно однієї зі сторін, у сторін можуть виникнути законні сумніви щодо незалежності цієї людини. Така ситуація серйозно підриває довіру, яку суди повинні вселяти демократичному суспільству, у зв'язку

з чим, зокрема, у справі *Sramek v. Austria* Суд констатував порушення п. 1 ст. 6 Конвенції [58, § 42].

Зазначимо також, що доволі складним у контексті питання підсудності є визначення легітимності розгляду справи стосовно цивільної особи військовим судом [див. більш детально: 60].

Наприклад, у справі *Incal v. Turkey* ЄСПЛ зазначив, що розгляд справ цивільних осіб судом, що частково складається з військовослужбовців, може викликати законні побоювання, що суд може дозволити неправомірно вплинути на себе упередженими міркуваннями [55, § 72; див. також: 60, § 26]. Навіть коли військовий суддя брав участь лише у винесенні проміжного рішення у справі проти цивільної особи, яка продовжує залишатися чинною, весь розгляд позбавлений видимості проведення незалежним і неупередженим судом [61, § 115].

Ситуації, в яких військовий суд має юрисдикцію судити цивільних осіб за дії проти збройних сил, можуть викликати розумні сумніви щодо об'єктивної неупередженості такого суду. Судова система, в якій військовий суд уповноважений судити особу, яка не є військовослужбовцем, може легко сприйматися як зведення нанівець дистанції, яка має існувати між судом та сторонами кримінального розгляду, навіть за наявності достатніх гарантій незалежності цього суду [62, § 49].

Розглядаючи скарги на розгляд військовими судами кримінальних обвинувачень стосовно цивільних осіб, ЄСПЛ взагалі доволі категорично відмітив, що воно може бути визнане сумісним зі ст. 6 лише за дуже виняткових обставин [63, § 44; див. також: 64, § 28–37].

Звернемося до досвіду функціонування військової юстиції в деяких європейських країнах, який потрібний для висновку про доцільність запровадження військової юстиції в Україні та обрання її моделі.

Зокрема, Швейцарія не вела війн на власній території понад 200 років, втім і досі не відмовилася від системи військової юстиції. Швейцарський законодавець виходить із того, що для ефективного здійснення військового судочинства одних тільки юридичних знань мало – необхідне знання спеціальних військових статутів, які майбутні юристи не вивчають у класичних університетах при отриманні правничої освіти, а також наявність достатнього досвіду несення військової служби, яку необхідно знати зсередини. На це як на безумовну перевагу вказує й Мішель-Андре Фельс, адвокат, генеральний прокурор кантону Берн, викладач Люцернського університету та Академії прокурорів [65]. Власне, в цьому і полягає основний аргумент прихильників збереження в Швейцарії військової юстиції.

Особливістю швейцарської військової юстиції є те, що основними джерелами її функціонування

є Військовий кримінальний процесуальний кодекс від 23 березня 1979 р. [66], Постанова про здійснення військового кримінального судочинства від 24 жовтня 1979 р. [67], Федеральний закон про армію та військове управління від 3 лютого 1995 р. [68] та Військовий кримінальний кодекс від 13 червня 1927 р. [69].

Система судів у Швейцарії має три ланки, як прийнято в більшості країн Західної Європи, яка зберігається й у системі військової юстиції. Військовими судами є: 1) гарнізонні суди, які розглядають по першій інстанції підвідомчі військовій юстиції кримінально-карані діяння; 2) військові апеляційні суди, які розглядають апеляції на вироки й інші рішення гарнізонних судів. Їх у Швейцарії три – франкомовний, німецькомовний і італомовний; 3) військовий касаційний суд, який розглядає касаційні скарги.

У системі військової юстиції Швейцарії існує прокурор, який має назву аудитор та слідчий суддя, який здійснює розслідування справ, що підлягають розгляду в гарнізонному суді. Повноваження слідчого судді в Швейцарії відрізняються від аналогічної посади в Україні, оскільки згідно з Військовим КПК Швейцарії слідчий суддя є членом гарнізонного суду і єдиною посадовою особою, уповноваженою проводити досудове слідство. Слідчий суддя веде слідство без втручання в його діяльність з боку керівника або прокуратури, в свою чергу прокурор (аудитор) здійснює процесуальний нагляд за його діяльністю.

Звернення до системи органів військової юстиції Іспанії дає можливість уявити таку її структуру. Конституція Іспанії проголошує, що «принцип єдності юрисдикції є основою для організації та функціонування судів», та відповідно встановлює, що «закон передбачає здійснення військової юрисдикції строго у військовій сфері та у випадках стану облоги (воєнного стану), відповідно до принципів Конституції» (п. 5 ст. 117) [70].

Таким чином, військова юстиція в Іспанії є конституційно закріпленою інституцією, яка інтегрована до судової гілки влади. Така інтеграція, по суті, була досягнута створенням ще однієї (п'ятої) палати – Військової у Верховному суді, який «є вищим судовим органом у всіх гілках юстиції, за винятком положень, що стосуються конституційних гарантій» (п. 1 ст. 123 Конституції Іспанії).

У другій половині 80-х рр. ХХ ст., після набуття чинності Конституцією, відбулось істотне реформування військової юстиції (була прийнята низка законів, що регулюють діяльність органів військової юрисдикції) [71–74], яке завершилося створенням спеціалізованої юрисдикції, в якій здійснення судової влади здійснюється виключно військовими судами, які відповідно до ст. 1 Закону 4/1987 є «невід'ємною частиною судової влади» [71]. Такий зв'язок

перш за все пов'язаний із тим, що Верховний Суд (як вищий звичайний суд), також є вищим судом військової юстиції. Тобто була створена особлива й унікальна юрисдикція для розгляду справ у суто військовій сфері, у такому складі: 1) П'ята військова палата Верховного Суду (*Sala Quinta de lo Militar del Tribunal Supremo*); 2) Центральний військовий суд (*Tribunal Militar Central*); 3) Територіальні військові суди (*los Tribunales Militares Territoriales*) [див. докладніше: 75].

Структура військових судів однакова в мирний та воєнний час. У мирний час юрисдикція військової юстиції поширюється на правопорушення, передбачені Військовим кримінальним кодексом (наприклад, державна зрада, шпигунство та ін.). Крім того, у мирний час на іспанські війська, що дислокуються за кордоном, також поширюється юрисдикція військових судів. Звичайно, під час військових дій компетенція військових судів значно розширюється.

Важливою відмінністю військових судів Іспанії є те, що залежно від військового звання обвинуваченого визначається компетентний суд, який буде судом першої інстанції. Наприклад, для унтер-офіцерів і молодших офіцерів судом першої інстанції буде Територіальний військовий суд, а для генералів – Військова палата Верховного Суду. Апеляційна інстанція в межах військової юстиції не передбачена. Засуджені можуть подати касаційну скаргу до Військової палати Верховного Суду, за винятком генералів, що були засуджені Військовою палатою в першій і останній інстанції.

Крім судів, до системи органів військової юрисдикції належить військово-правова прокуратура, яка відповідно до ст. 12 Закону 50/1981 [76] включена до складу органів прокуратури та діє при Генеральному прокурорі Іспанії (ст. 87 Закону 4/1987).

Відповідно до ст. 88 Закону 4/1987 у сфері військової юрисдикції Військово-правова прокуратура сприяє дії правосуддя та діятиме на захист законності та захищених законом прав та інтересів, *ex officio* або на вимогу. Їх функції дуже суворо обмежені виключно компетенцією в межах військової юрисдикції.

Судова поліція як орган військової юрисдикції в межах повноважень, встановлених законом, здійснює «розслідування злочинів, виявлення і доставку правопорушника до військових судових органів і військово-правових прокурорів» (ст. 86 Закону 4/1987).

З точки зору побудови системи військової юстиції доцільно також звернутися до досвіду Польщі, де правосуддя в кримінальних справах здійснюють військові суди, а крім того, створені та функціонують військова прокуратура та військова поліція.

Склад військових судів, їх функції та повноваження передбачені Конституцією Республіки

Польща, Законом «Про систему військових судів» від 21 серпня 1997 р. [77] та Законом «Про систему загальних судів» від 27 липня 2001 р. [78].

Зокрема, відповідно до ст. 175 Конституції Польщі «Правосуддя в Республіці Польща здійснюється Верховним судом, загальними судами, адміністративними судами та військовими судами. Особливий суд або спрощене провадження можуть бути відкриті лише на час війни» [79]. Що стосується кримінального судочинства, то підсудність військових судів передбачена Кримінально-процесуальним кодексом Польщі [80].

Відповідно до закону військові суди здійснюють правосуддя в кримінальних справах при вчиненні злочину особою, яка несе службу в Збройних силах Республіки Польща, а також інших осіб, якщо це передбачено законом. Діяльність військових судів фінансується з окремих бюджетних коштів Міністерства національної оборони (статті 1, 4 Закону «Про систему військових судів»).

Відповідно до вказаного вище Закону система військових судів складається з військових окружних судів і військових судів гарнізонів (ст. 3). У Польщі функціонує 10 судів гарнізонів, які діють як суди першої інстанції, та два військових окружних суди, які діють як суди апеляційної інстанції. Територіально вони розташовані в Варшаві та Познані. Разом з тим в окремих категоріях справ військові окружні суди розглядають справи як суди першої інстанції.

Гарантією незалежності здійснення судової влади є те, що голів військових гарнізонних та окружних судів та їх заступників призначає та звільняє з-поміж суддів цих судів міністр юстиції Республіки Польща. Міністр оборони лише дає на це згоду. Відповідно до статей 5, 18 Закону «Про систему військових судів» контроль за діяльністю військових судів у частині винесення судових рішень здійснює Верховний Суд. Вищий нагляд за діяльністю військових судів у плані організації та адміністративної діяльності здійснює міністр юстиції. Нагляд за проходженням дійсної військової служби військовослужбовцями військових судів здійснює міністр Національної оборони.

Військова палата Верховного суду Польщі є апеляційною інстанцією щодо справ, які розглядалися окружними судами як судами першої інстанції, а також касаційною інстанцією щодо всіх справ, які розглядали військові суди. Крім того, до юрисдикції військової палати належать розгляд справ про дисциплінарні правопорушення військових суддів, військових прокурорів, юрисконсультів, які є військовослужбовцями або цивільними службовцями Збройних сил Республіки.

Діяльність військових судів контролюється цивільною владою держави. Так, міністр Національної оборони за згодою міністра юстиції після

погодження з Державною радою судочинства, шляхом прийняття розпорядження, створює і ліквідує військові суди, а також визначає їх місцезнаходження та інші характеристики, маючи на меті раціонально організувати здійснення військового судочинства шляхом встановлення кількості судів, їх штату, розташування відповідно до місця дислокації військових формувань Збройних сил (§ 3–4 ст. 3 Закону «Про систему військових судів»).

При цьому реалізується принцип доступу до правосуддя, скорочення тривалості судового розгляду справ, їх розгляд протягом розумного строку, гарантування реалізації права на позов (судовий захист). При прийнятті рішень щодо утворення та місця розташування військових судів також беруться до уваги потреби Збройних сил у разі оголошення мобілізації і під час війни (воєнного стану).

Перегляд рішень військових судів здійснюється Верховним судом, а організаційний і адміністративний нагляд належить до повноважень Міністерства юстиції, у складі якого діє Департамент військових судів.

Судьями військових судів Республіки Польща можуть бути лише кадрові військовослужбовці, які проходять дійсну військову службу.

Таким чином, трьохланкова система судів Польщі, порядок їх організації та здійснення правосуддя, з одного боку, забезпечують реалізацію права військовослужбовців на справедливий суд відповідно до міжнародних стандартів, а з іншого – вона позбавлена тих ризиків, на які як на негативні чинники функціонування військових судів вказує ЄСПЛ, а також науковці та практики.

Треба зауважити, що така система доволі близька та зрозуміла для українських правників та з незначними національними корекціями може бути запозичена при здійсненні судової реформи в Україні.

Відомо, що в багатьох державах наразі проводяться реформи органів військової юстиції [81], однак безумовним є те, що в умовах здійснення збройної агресії, запровадженого в державі воєнного стану, а після завершення бойових дій постконфліктного суспільства, функціонування Збройних Сил України, кількість яких наближується до мільйона, існування військової юстиції є вкрай необхідним.

Повертаючись до детермінантів необхідності відродження військових судів в Україні, хочеться наголосити на такому. Розв'язавши агресію проти України, Росія продемонструвала свій стратегічний намір щодо відновлення повного геополітичного контролю над пострадянськими країнами, в тому числі й тими, що входять до басейну Чорного моря, що детермінує знаходження України в умовах постійної боротьби за незалежність, виз-

волення окупованої території та відновлення державних кордонів. Таким чином, Україна має вкрай складну та важливу мету, досягнення якої бачиться в тому числі за допомогою Збройних сил, а отже, й питання стосовно забезпечення та підвищення обороноздатності останніх повинно знаходитися у фокусі постійної уваги державної влади.

Не виникає сумнівів, що збройні сили будь-якої держави можуть успішно виконувати свою функцію лише тоді, якщо в них підтримується заснована на законі сувора військова дисципліна, здійснюється очищення від осіб, які вчиняють злочини, забезпечуючи таким чином міцність їх рядів, а також особисті права та інтереси військовослужбовців та їх родин захищені законом. Таким чином, можна зробити однозначний позитивний висновок, відповідаючи на питання про необхідність відродження системи військової юстиції в Україні.

Піврічний досвід здійснення відсічі відкритій збройній агресії щодо України дає можливість зробити висновок, що безумовною перевагою створення військових судів, які будуть наділені функцією здійснення правосуддя та судового контролю, є те, що їх функціонування забезпечить *доступ до правосуддя*. А саме, на тих територіях, де тимчасово блокована робота судів, військові суди будуть здатні виконувати своє функціональне призначення, в тому числі й у бойових умовах. Саме на військові суди, а не на прокурорів, як це зроблено зараз в Україні, після внесення змін до КПК України, можна буде покласти повноваження щодо здійснення функції не лише правосуддя, а й судового контролю. Тобто на територіях, які перебувають у зоні бойових дій, наближені до зони бойових дій, знаходяться під загрозою ракетних ударів чи артилерійських обстрілів, функцію здійснення правосуддя та судового контролю можна повністю передати військовим судам.

По-друге, військові суди мають забезпечити *доступність правосуддя*. При їх створенні не слід виходити з концепції їх прив'язки до конкретної адміністративно-територіальної одиниці, що забезпечить мобільність, зміну місця дислокації разом зі зміною дислокації військових формувань або зміною оперативної та тактичної обстановки.

Наведена модель може забезпечити *оперативність* здійснення правосуддя та судового контролю, який *a priori* відповідно до КПК України має бути оперативним, забезпечить дотримання процесуальних строків при здійсненні досудового розслідування та застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження, що позитивно позначиться не лише на здійсненні досудового розслідування, а й, перш за все, сприятиме забезпеченню прав та законних інтересів осіб, що беруть участь у кримінальному провадженні.

Слід також врахувати, що на території ведення бойових дій вчиняються не лише військові злочини, передбачені Кримінальним кодексом України [82], а й воєнні злочини, які пов'язані з порушенням Женевської конвенції 1949 р. [83], а також передбачені ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду [84]. Суб'єктами цих злочинів можуть бути: 1) комбатанти, тобто учасники збройного конфлікту міжнародного характеру (особовий склад збройних сил, особовий склад ополчення і добровольчих загонів, що входять і не входять до складу збройних сил; особовий склад організованих рухів опору і партизанських формувань, якщо вони відповідають певним умовам, зокрема, мають на чолі особу, відповідальну за своїх підлеглих, мають певний і виразно видимий здалека відмітний знак; відкрито носять зброю; дотримуються у своїх діях законів і звичаїв війни); 2) некомбатанти, тобто особи, які входять до складу збройних сил воюючої сторони, надають їй допомогу в досягненні воєнних успіхів, але безпосередньо не беруть участь у воєнних діях (медичний і духовний персонал, інтенданти, військові кореспонденти, юристи тощо); 3) цивільні особи, які вчиняють злочини на території, де триває збройний конфлікт, тобто особи, які не є учасниками збройного конфлікту, втім за певних умов опинилися на території, де триває конфлікт; 4) військовополонені (комбатанти та законні учасники збройного конфлікту з моменту їх захоплення супротивником); 4) найманці, особи, які беруть участь у збройному конфлікті з метою отримання матеріальної вигоди, але не входять до збройних сил воюючої держави чи інших легітимних структур. Як відомо, найманець не має статусу комбатанта, і, відповідно, військовополоненого. Отже, третім аргументом на підтримку точки зору щодо необхідності створення військових судів є специфічність предметної сфери, в якій працюватимуть військові судді.

З попереднього впливає наступний, четвертий аргумент на користь створення військової юстиції, який обумовлюється вимогами *компетентності та професіоналізму*. Судді військових судів повинні мати відповідний рівень компетентності не лише у сфері, так би мовити, «традиційних» галузей права, а й військового права. Бажаним є досвід військової служби, що однозначно підвищує рівень довіри учасників процесу до колегії суддів.

Ще одним немаловажним аспектом, який впливає на висновок стосовно необхідності створення військових судів, є те, що розслідування військових злочинів та їх судовий розгляд часто пов'язані з *державною таємницею*, тобто видом таємної інформації, що охоплює, зокрема, відомості у сфері оборони, державної безпеки та охорони

правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які підлягають охороні державою. Законом передбачено, що до державної таємниці належить широкий спектр інформації у сфері оборони. Це, наприклад, може бути зміст стратегічних і оперативних планів та інших документів бойового управління; інформація стосовно підготовки та проведення військових операцій, стратегічного та мобілізаційного розгортання військ; відомості про інші найважливіші показники, які характеризують організацію, чисельність, дислокацію, бойову і мобілізаційну готовність, бойову та іншу військову підготовку, озброєння та матеріально-технічне забезпечення Збройних Сил України та інших військових формувань тощо [85]. Така невеличка ілюстрація вказує на значний сегмент правового регулювання переліку відомостей, нерозголошення яких може мати стратегічне значення та що реально можна забезпечити лише у сфері військової юстиції.

Одним із аргументів необхідності створення системи військових судів також є *перспектива*. Мова йде про те, що правоохоронна система України бачить своє завдання у фіксуванні всіх вчинених на території держави кримінальних правопорушень (як злочинів, так і кримінальних проступків). Здійснення їх швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, є завданням кримінального провадження (ст. 2 КПК України). Отже, правоохоронна система України здійснюватиме досудове розслідування ще багато років задля виконання передбаченого законом завдання та встановлення миру, справедливості та режиму законності в державі.

Ще одним немаловажним фактором є те, що судді військових судів, маючи досвід військової служби та свідомо обираючи шлях служіння військовій юстиції, мають *психологічну стійкість* та стресостійкість, що є надзвичайно важливим в умовах воєнного стану чи здійснення правосуддя у військовій сфері, та якої не мають судді загальних судів. Юстиція в Україні часто має більш «жіноче обличчя», тоді як умови здійснення правосуддя під час воєнного стану значно відрізняються не лише в об'єктивному, а й у суб'єктивному аспекті. Отже, на додаток слід вказати на ще один важливий фактор, який належить до суб'єктивних якостей судді військового суду, – стресостійкість.

Узагальнюючи аргументацію, наведену на підтримку ідеї запровадження в Україні військових судів, можна вказати, що до неї належать такі елементи: 1) своєрідність нормативного регулювання, яке значно відрізняється від традиційного

нормативного регулювання предметної сфери судді загального суду, в тому числі й враховуючи їх спеціалізацію; 2) винятковість об'єкта судового розгляду – переважно військові та воєнні злочини; 3) особливість суб'єктів, які притягуються до відповідальності; 4) необхідність застосування режиму збереження державної таємниці; 5) наявність досвіду несення військової служби (може бути факультативною вимогою); 6) винятковість об'єктивних умов, в яких може здійснюватися правосуддя чи судовий контроль судьями військового суду; 7) вимоги суб'єктивного характеру, які полягають у необхідності психологічної міцності та стресостійкості; 8) потреба у військових судах існує не лише під час війни, а й після встановлення миру задля забезпечення притягнення до відповідальності винних та повне повернення до режиму законності та верховенства права в державі.

Розуміючи, що створення системи військових судів може зайняти багато часу для держави, яка зазнала збройної агресії, та виділення певного фінансування, можна запропонувати також розглянути питання про створення в Україні компромісної моделі військового правосуддя. Такі альтернативні моделі можуть бути побудовані за рахунок: 1) запровадження військової спеціалізації в місцевих, апеляційних та Верховному Суді; 2) створення військових колегій при місцевих, апеляційних та касаційному суді.

Такі пропозиції не порушують Конституцію України (ч. 1 ст. 125) та Закон України «Про судоустрій і статус суддів» (ч. 1 ст. 17) [86], які передбачають, що судоустрій в Україні будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності.

Що стосується процесуального забезпечення системи військової юстиції, то вважаємо непотрібним прийняття спеціального військово-процесуального законодавства, на кшталт Військового кримінального процесуального кодексу Швейцарії (*Militärstrafprozess*) чи Кодексу військової юстиції Франції [87], хоча пропозиції щодо створення окремого кодексу лунають [88]. Вважаємо, що чинний КПК України здатний забезпечити належну правову процедуру здійснення досудового розслідування, в тому числі й по військових та воєнних злочинах або в умовах воєнного стану. Український КПК містить спеціально розроблені та запроваджені окремі процесуальні порядки «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану» (розділ IX¹, статті 615, 615¹, 616); «Кримінальне провадження, яке містить відомості, що становлять державну таємницю» (глава 40, статті 517–518); «Особливості співробітництва з міжнародним кримінальним судом» (розділ IX², статті 617–636). У випадку необхідності невеличкі законодавчі

корекції забезпечать належну правову процедуру здійснення судочинства. До них, зокрема, можна віднести пропозиції щодо закріплення підсудності військових судів; дозвіл на ведення протоколу судового засідання у випадках відсутності електропостачання та неможливості здійснювати відеофіксацію судового засідання; запровадження перерв у перебігу судового засідання під час повітряної тривоги; спрощення деяких процедур тощо. Втім це все окремі моменти, які суттєво не впливають на здійснення судового розгляду кримінальної справи, адже її процесуальний порядок повністю може бути реалізований, у тому числі й під час воєнного стану.

Висновки. Проведене дослідження дало авторам можливість зробити такі висновки. Рішення, яке було прийнято в 2010 р. політичним керівництвом України про відмову від військових судів, слід оцінити критично, оскільки функціонування системи військової юстиції та зокрема військових судів як її складової має сприяти охороні інтересів України від посягань на її безпеку, забезпеченню боєздатності Збройних Сил України та інших військових формувань, а також захисту прав та законних інтересів військовослужбовців та військових інституцій. Дванадцять років поспіль дискусія з приводу відродження військових судів не лише не припинялася, а й робилися активні кроки, спрямовані на розробку та прийняття відповідних законопроектів, що свідчило про несприйняття суспільством політичного рішення щодо припинення їх існування.

Збройна агресія Російської Федерації проти України продемонструвала недалекоглядність цього непопулярного кроку, оскільки вже 24 лютого 2022 р. робота деяких загальних судів, а отже, й слідчих суддів, була повністю припинена, що заважало органам охорони правопорядку здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень відповідно до чинного законодавства, застосовувати заходи забезпечення кримінального провадження, проводити слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії.

Тому для України, яка не лише здійснює відсіч агресору, а й попри це активно вдосконалює свої правові інституції, особливо затребуваною стає методологія порівняльного аналізу, проведення компаративістських досліджень, які дозволяють більш глибоко зрозуміти суть правових регуляторів, що існують в інших державах, виявити загальні тенденції розвитку правових феноменів, запозичити дійсно позитивний, перевірений практикою досвід, не допускаючи протестної правової дивергенції.

Звернення до практики ЄСПЛ, в якій він переважно розглядав питання забезпечення права на справедливий суд у контексті передбачуваних

порушень ст. 6 КЗПЛ військовими судами, дало авторам можливість синтезувати ключові підходи, які слід враховувати при створенні та функціонуванні військових судів в Україні: 1) Конвенція може бути застосована до військовослужбовців, а не лише до цивільних осіб, що означає, що кожний військовослужбовець, зазнавши порушення прав, передбачених КЗПЛ, також може звернутися за їх захистом; 2) ЄСПЛ у принципі не ставиться негативно до існування військових судів. Розгляд військовими судами кримінальних обвинувачень стосовно військовослужбовців в принципі не суперечить положенням ст. 6 КЗПЛ; 3) немає підстав вважати суддів військових судів менш професійними, ніж їх колеги з загальних судів, оскільки вони пройшли таку саму професійну підготовку, що й їхні «цивільні» колеги; 4) Конвенція допускає функціонування військових судів лише доти, доки існують достатні гарантії, які забезпечують їхню незалежність і неупередженість.

Автори, дотримуючись точки зору про необхідність створення в Україні системи військової юстиції, вважають, що відродження військових судів в Україні як важливої складової системи військової юстиції обумовлено специфічністю сфери їх предметної компетенції, яка значно відрізняється від загальних судів та здатна забезпечити здійснення правосуддя та судовий контроль, у тому числі й в умовах воєнного часу. Ця специфіка функціонування військових судів поліаспектна та обумовлюється: 1) своєрідністю нормативного

регулювання, яке значно відрізняється від традиційного нормативного регулювання предметної сфери судді загального суду, в тому числі й враховуючи їх спеціалізацію; 2) винятковістю об'єкта судового розгляду, яким є переважно військові та воєнні злочини; 3) особливістю суб'єктів, які притягуються до відповідальності; 4) необхідністю застосування режиму збереження державної таємниці; 5) наявністю в суддів досвіду несення військової служби; 6) винятковістю об'єктивних умов, в яких може здійснюватися правосуддя чи судовий контроль судьями військового суду; 7) вимогами суб'єктивного характеру, які полягають у необхідності психологічної міцності та стресостійкості; 8) затребуваністю військових судів не лише під час війни, а й після встановлення миру задля забезпечення притягнення до відповідальності винних та повного повернення режиму законності та верховенства права в державі.

Перспективними науковими напрямками автори бачать визначення моделі військової юстиції в Україні, визначення порядку формування суддівського корпусу, встановлення юрисдикції, які мають бути оптимальними для сучасної України, яка здійснює боротьбу за свою незалежність.

Вважаємо, що створення системи військової юстиції в Україні не означатиме повернення до інституцій Радянського Союзу, а є кроком до європейської спільноти та демонструватиме міцність держави, збройні сили якої здійснюють боротьбу за незалежність, а після Перемоги – стануть гарантами миру та стабільності в Західній Європі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) від 4 листопада 1950 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України* : офіц. веб-портал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 18.07.2022).
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України* : офіц. веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 18.07.2022).
3. Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану : Лист Верхов. Суду від 3 берез. 2022 р. № 1/0/2/22. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Inform_lyst_2022_03_03.pdf (дата звернення: 18.07.2022).
4. Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення РФ. *Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора* : офіц. веб-портал. URL: <https://www.gp.gov.ua> (дата звернення: 18.07.2022).
5. Туманянц А. Р., Крицька І. О. Реалізація Україною права на відступ від статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: прецедентна практика Європейського суду з прав людини у кримінальному провадженні та вітчизняні реалії в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 603–606. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2022/145.pdf (дата звернення: 18.07.2022).
6. Військова юстиція в сучасних умовах: перспективи розвитку та реформування : «круглий стіл», що відбувся в Ін-ті зак-ва Верхов. Ради України 24 листоп. 2015 р. URL: <http://kubg.edu.ua/struktura/pidrozdzili/yurydychna-klinika-astreya/zakhody/3620-viiskova-iustytysii-a-v-suchasnykh-umovakh-perspektyvy-rozvytku-ta-reformuvannia-kruhlyi-stil-shcho-vidbuvsia-v-instituty-zakonodavstva-verkhovnoi-rady-ukrainy-24-lystopada-2015-r-za-uchasti-yuk-astreya.html> (дата звернення: 18.07.2022).
7. Військове правосуддя в Україні: актуальні проблеми організації та здійснення : «круглий стіл», 6 черв. 2017 р. / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. URL: <http://www.ukrainepravo.com/scientific-thought/pravova-pozytsiya/vidnovlennya-viyskovikh-sudiv-prioritetnyy-krok-u-reformuvanni-viyskovoi-yustitsii/> (дата звернення: 18.07.2022).

8. Правові рамки реформування сектору безпеки : семінар Женевського центру демократичного контролю над збройними силами (DCAF) (Workshop of the Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF) «Legal Frame of the Security Sector Reform»), 5 жовт. 2017 р. / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. URL: <http://legalforum.nlu.edu.ua/en/events/workshop-of-the-geneva-centre-for-the-democratic-control-of-armed-forces-dcaf-legal-frame-of-the-security-sector-reform-october-5th/> (дата звернення: 18.07.2022).
9. Військова юстиція держав-партнерів, спрямована на захист військовослужбовців : «круглий стіл», 17 лют. 2018 р., за участю Командування Сухопутних сил Збройних Сил України. *Офіційний сайт Міністерства оборони України*. URL: <http://www.mil.gov.ua/news/2018/01/17/v-komanduvanni-suhoputnih-vijsk-zs-ukraini-vidbuvsya-kruglij-stil-za-temoyu-vijskova-yusticziya-krain-partneriv-spryamovana-na-zahist-vijskovosluzhbovciv/> (дата звернення: 18.07.2022).
10. Реформування системи військової юстиції України: сучасний стан та перспективи : Міжнародна науково-практична конференція, м. Харків, 29–30 трав. 2018 р. / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. URL: https://vpzhr.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=230219&fp=141&s=print (дата звернення: 18.07.2022).
11. Окремі питання законодавчого врегулювання створення системи військової юстиції : «круглий стіл», 26 січ. 2022 р. / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. URL: <https://nlu.edu.ua/perspektivu-vijskovoyi-yustycziyi-v-ukrayini-obgovoryly-na-kruglomu-stoli/> (дата звернення: 18.07.2022).
12. Матіос А. На війні закон має бути в погонах. *Дзеркало тижня*. 19 трав. – 25 трав. 2018. № 18–19. URL: https://zn.ua/ukr/internal/na-viyni-zakon-maye-buti-v-pogonah-278247_.html (дата звернення: 18.07.2022).
13. Матвієнко О. Чи буде в Україні Державне бюро військової юстиції? *Юридична газета*. 7 лют. 2022 р. № 3 (757). URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/chi-bude-v-ukrayini-derzhavne-byuro-viyskovoyi-yusticiyi.html> (дата звернення: 18.07.2022).
14. Загребельний В., Беккер О. Закон «Про військову поліцію» потрібен уже сьогодні. *Брифінг виконувача обов'язків начальника Військової служби правопорядку у ЗСУ – начальника Головного управління Військової служби правопорядку ЗСУ полковник Володимира Гуцоло*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/02/15/zakon-pro-vijskovu-policziyu-potriben-uzhe-sogodni/> (дата звернення: 18.07.2022).
15. Концепція судово-правової реформи в Україні. *Офіційний сайт Верховної Ради України* : офіц. веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12#Text> (дата звернення: 18.07.2022).
16. Про прокуратуру : Закон України від 5 листоп. 1991 р. № 1789-ХІІ. *Офіційний сайт Верховної Ради України* : офіц. веб-портал. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1789-12> (дата звернення: 18.07.2022).
17. Про судострій України : Закон України від 5 черв. 1981 р. № 2022-Х. *Офіційний сайт Верховної Ради України* : офіц. веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2022-10#Text> (дата звернення: 18.07.2022).
18. Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України : Закон України від 7 берез. 2002 р. № 3099-ІІІ. *Офіційний сайт Верховної Ради України* : офіц. веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14#Text> (дата звернення: 18.07.2022).
19. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10 трав. 2006 р. № 361/2006. *Офіційний сайт Верховної Ради України* : офіц. веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text> (дата звернення: 18.07.2022).
20. Оверчук С. В. Військові суди – необхідна складова військової юстиції в Україні. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2015. № 1(11). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15osvuvu.pdf> (дата звернення: 18.07.2022).
21. Чисельність ЗСУ сягнула 250 тисяч осіб. Це гранична кількість, дозволена в законодавстві : інтерв'ю начальника головного управління персоналу – заступника начальника Генерального штабу Збройних Сил України Артура Артеменка. URL: https://lb.ua/news/2017/10/03/378205_chislennost_vsu_dostigla_250_tis.html (дата звернення: 18.07.2022).
22. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VІІ. *Офіційний сайт Верховної Ради України* : офіц. веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 18.07.2022).
23. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» : Указ Президента України від 17 верес. 2021 р. № 473/2021. *Офіційний сайт Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4732021-40121> (дата звернення: 18.07.2022).

24. Проект Закону України «Про військову поліцію» від 21 січня 2015 р. № 1805. *Офіційний сайт Верховної Ради України* : офіц. веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53648 (дата звернення: 18.07.2022).
25. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Офіційний сайт Верховної Ради України* : офіц. веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 18.07.2022).
26. Пояснювальна записка до Проекту Закону України «Про військову поліцію» від 21 січня 2015 р. № 1805. *Офіційний сайт Верховної Ради України* : офіц. веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53648 (дата звернення: 18.07.2022).
27. Рішення Конституційного Суду України від 24 квітня 2018 р. № 3-р/2018 у справі № 1-22/2018 за конституційним поданням Уповноваженого ВРУ з прав людини щодо відповідності (конституційності) частини шостої ст. 216 КПК України. *Офіційний сайт Верховної Ради України* : офіц. веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18#Text> (дата звернення: 18.07.2022).
28. Шошура А. Суд над військовими має бути також військовим. *Офіційний сайт Спеціалізованої прокуратури у військовій та оборонній сфері Центрального регіону*. URL: https://vppnr.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=307997&fp=20 (дата звернення: 18.07.2022).
29. Луців М. З. До створення в Україні дієвої системи органів військової юстиції. *Українське право*. URL: <https://ukrainepраво.com/scientific-thought/naukova-dumka/do-stvorennya-v-ukrayini-diyevoiy-systemy-organiv-viyskovoyi-yustytsiyi/> (дата звернення: 18.07.2022).
30. Comité Directeur pour les Droits de l'Homme. Contribution à l'exercice de «monitoring» du Comité des Ministres: Procédures Judiciaires devant les Tribunaux Militaires. CDDH(2003)018 addendum III. Strasbourg, le 30 juin 2003. 79 p. URL: <https://rm.coe.int/09000016804600ef> (дата звернення: 18.07.2022).
31. Вашакмадзе М. Особливості військової юстиції. Практичне керівництво. Женева : Вид-во DCAF, 2018. 52 с.
32. Andreu-Guzmán F. Fuero militar y derecho internacional: los tribunales militares y las graves violaciones a los derechos humanos. Bogotá : Comisión Colombiana de Juristas, Comisión Internacional de Juristas, 2003. 363 p.
33. Military Courts, Civil-Military Relations, and the Legal Battle for Democracy: The Politics of Military Justice / Brett J. Kyle and Andrew G. Reiter. Oxford : Routledge, 2021. 252 p
34. Resident population at the beginning of the year. *Official Statistics Portal Republic of Lithuania*. URL: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=5b7fa09d-7ace-4909-89d9-b8a8897da5ba#/> (дата звернення: 18.07.2022).
35. Krašto apsaugos sistemas personalo skaičiaus pokytis. *Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija*. URL: <https://kam.lt/personalas/> (дата звернення: 18.07.2022).
36. Population figure. *Statistics Estonia*. URL: <https://www.stat.ee/et/avasta-statistikat/valdkonnad/rahvastik/rahvaarv> (дата звернення: 18.07.2022).
37. Kaitsevāe ūksused. *Kaitseressursside Amet*. URL: <https://elukutse.ee/kaitsevae-uksused/> (дата звернення: 18.07.2022).
38. Population at the beginning of year, population change and key vital statistics 1920–2022. *Oficiālās statistikas portāls Latvijas Republika*. URL: https://data.stat.gov.lv/pxweb/lv/OSP_PUB/START__POP__IR__IRS/IRS010/table/tableViewLayout1/ (дата звернення: 18.07.2022).
39. Statistika. Nacionālie bruņotie spēki Latvijas Republika. URL: <https://www.mil.lv/lv/par-mums> (дата звернення: 18.07.2022).
40. Population and demographic processes. *National Bureau of Statistics the Republic of Moldova*. URL: <https://statistica.gov.md/category.php?l=ro&idc=103&> (дата звернення: 18.07.2022).
41. 2022 Moldova Military Strength. *Global Firepower (GFP)*. URL: https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=moldova (дата звернення: 18.07.2022).
42. Population and Demography. *National Statistics Office of Georgia*. URL: <https://www.geostat.ge/ka/modules/categories/316/mosakhleoba-da-demografia> (дата звернення: 18.07.2022).
43. Про затвердження чисельності Сил оборони Грузії : Постанова Парламенту Грузії від 15 груд. 2021 р. № 1145-VIᅇᅇ-Xᅇᅇ. *Веб-портал Законодавчий вісник Грузії*. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/5296890?publication=0> (дата звернення: 18.07.2022).
44. Population of Israel on the Eve of 2022. Media Release, 30 December, 2021, № 447/2021. *Central Bureau of Statistics State of Israel*. URL: https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2021/447/11_21_447e.pdf (дата звернення: 18.07.2022).
45. 2022 Israel Military Strength. *Global Firepower (GFP)*. URL: https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=israel (дата звернення: 18.07.2022).

46. Населення (1990–2021). *Державна служба статистики України* : офіц. веб-сайт. URL: https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fukrstat.gov.ua%2Foperativ%2Foperativ2022%2Fds%2Fnas_rik%2Fnas_90-2021.xlsx&wdOrigin=BROWSELINK (дата звернення: 18.07.2022).
47. Про чисельність Збройних сил України : Закон України від 5 берез. 2015 р. № 235-VIII. *Офіційний сайт Верховної Ради України* : офіц. веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/235-19#n5> (дата звернення: 18.07.2022).
48. Орлова В. Україну сьогодні захищає близько 700 тисяч військових – президент. *ІА «УНІАН»*. URL: <https://www.unian.ua/war/ukrajinu-sogodni-zahishchaye-blizko-700-tisyach-viyskovih-prezident-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11835498.html> (дата звернення: 18.07.2022).
49. Engel and others v. the Netherlands. Рішення ЄСПЛ від 8 черв. 1976 р. Скарги № 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57479> (дата звернення: 18.07.2022).
50. Morris v. the United Kingdom. Рішення ЄСПЛ від 26 лют. 2002 р. Скарга № 38784/97. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60170> (дата звернення: 18.07.2022).
51. Cooper v. the United Kingdom. Рішення ЄСПЛ від 16 груд. 2003 р. Скарга № 48843/99. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61549> (дата звернення: 18.07.2022).
52. Bryan v. the United Kingdom. Рішення ЄСПЛ від 22 листоп. 1995 р. Скарга № 19178/91. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57954> (дата звернення: 18.07.2022).
53. Findlay v. the United Kingdom. Рішення ЄСПЛ від 25 лют. 1997 р. Скарга № 22107/93. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58016> (дата звернення: 18.07.2022).
54. Pullar v. the United Kingdom. Рішення ЄСПЛ від 10 черв. 1996 р. Скарга № 22399/93. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57995> (дата звернення: 18.07.2022).
55. Incal v. Turkey. Рішення ЄСПЛ від 9 черв. 1998 р. Скарга № 22678/93. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58197> (дата звернення: 18.07.2022).
56. Şahiner v. Turkey. Рішення ЄСПЛ від 25 верес. 2001 р. Скарга № 29279/95 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59666> (дата звернення: 18.07.2022).
57. İbrahim Gürkan v. Turkey. Рішення ЄСПЛ від 3 лип. 2012 р. Скарга № 10987/10. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111840> (дата звернення: 18.07.2022).
58. Sramek v. Austria. Рішення ЄСПЛ від 22 жовт. 1984 р. Скарга № 8790/79. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57581> (дата звернення: 18.07.2022).
59. Comisión Internacional de Juristas (ICJ), Fuero militar y derecho internacional: Los civiles ante los tribunales militares – Volumen II, Mayo 2018. URL: <https://www.refworld.org/es/docid/5b6b39934.html> (дата звернення: 18.07.2022).
60. İbrahim Ülger v. Turkey. Рішення ЄСПЛ від 29 лип. 2004 р. Скарга № 57250/00. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66522> (дата звернення: 18.07.2022).
61. Öcalan v. Turkey. Рішення ЄСПЛ від 12 трав. 2005 р. Скарга № 46221/99. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69022> (дата звернення: 18.07.2022).
62. Ergin v. Turkey (no. 6). Рішення ЄСПЛ від 4 трав. 2006 р. Скарга № 47533/99. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75327> (дата звернення: 18.07.2022).
63. Martin v. the United Kingdom. Рішення ЄСПЛ від 24 жовт. 2006 р. Скарга № 40426/98. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77661> (дата звернення: 18.07.2022).
64. Mustafa v. Bulgaria. Рішення ЄСПЛ від 28 листоп. 2019 р. Скарга № 1230/17. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-198691> (дата звернення: 18.07.2022).
65. Fels M.-A. Militärjustiz aus der Sicht der zivilen Strafverfolgungsbehörden. *Jusletter*. 13 mai 2019. URL: https://jusletter.weblaw.ch/dam/publicationssystem/articles/jusletter/2019/979/openaccess/militarjustiz-aus-de_11f0de8210/Jusletter_militarjustiz-aus-de_11f0de8210_de.pdf (дата звернення: 18.07.2022).
66. Militärstrafprozess (MStP) vom 23. März 1979 (Stand am 1. Januar 2017). URL: <https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19790061/201701010000/322.1.pdf> (дата звернення: 18.07.2022).
67. Verordnung über die Militärstrafrechtspflege (MStV) vom 24. Oktober 1979 (Stand am 1. Januar 2018). URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1979/1880_1880_1880/de (дата звернення: 18.07.2022).
68. Bundesgesetz über die Armee und die Militärverwaltung (Militärgesetz, MG) vom 3. Februar 1995 (Stand am 1. Januar 2022). URL: <https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19950010/index.html> (дата звернення: 18.07.2022).
69. Militärstrafgesetz (MStG) vom 13. Juni 1927 (Stand am 1. Juli 2021). URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/43/359_375_369/de (дата звернення: 18.07.2022).
70. Spanish Constitution of 1978. Посилання на англomовний текст. URL: https://www.lamoncloa.gob.es/documents/constitucion_inglescorregido.pdf (дата звернення: 18.07.2022).

71. Ley Orgánica 4/1987, de 15 de julio, de la Competencia y Organización de la Jurisdicción Militar. URL: <https://www.boe.es/eli/es/lo/1987/07/15/4/con> (дата звернення: 18.07.2022).
72. Ley Orgánica 2/1989, de 13 de abril, Procesal Militar. URL: <https://www.boe.es/eli/es/lo/1989/04/13/2/con> (дата звернення: 18.07.2022).
73. Ley Orgánica 14/2015, de 14 de octubre, del Código Penal Militar. URL: <https://www.boe.es/eli/es/lo/2015/10/14/14/con> (дата звернення: 18.07.2022).
74. Ley 44/1998, de 15 de diciembre, de Planta y Organización Territorial de la Jurisdicción Militar. URL: <https://www.boe.es/eli/es/l/1998/12/15/44/con> (дата звернення: 18.07.2022).
75. Manual básico de tribunales y procedimientos militares. Ministerio de Defensa. Tribunal Militar Central. 2014. 456 p.
76. Ley 50/1981, de 30 de diciembre, por la que se regula el Estatuto Orgánico del Ministerio Fiscal. URL: <https://www.boe.es/eli/es/l/1981/12/30/50/con> (дата звернення: 18.07.2022).
77. Prawo o ustroju sądów wojskowych. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. URL: <https://lexlege.pl/prawo-o-ustroju-sadow-wojskowych/> (дата звернення: 18.07.2022).
78. Prawo o ustroju sądów powszechnych. Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. URL: <https://lexlege.pl/prawo-o-ustroju-sadow-powszechnych/> (дата звернення: 18.07.2022).
79. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Tekst uchwalony w dniu 2 kwietnia 1997 r. przez Zgromadzenie Narodowe. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm> (дата звернення: 18.07.2022).
80. Kodeks postępowania karnego. Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/kodeks-postepowania-karnego-16787603> (дата звернення: 18.07.2022).
81. Cotelea D., Pineda Alcántara A., Tempera C., Brach M., Foisseau C., Ira G. A. The Role of Military Courts Across Europe: A Comparative Understanding of Military Justice Systems. The supervision and guidance of Mr Mario Blokken. May 2021. 28 p. URL: <https://finabel.org/the-role-of-military-courts-across-europe-a-comparative-understanding-of-military-justice-systems/> (дата звернення: 18.07.2022).
82. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. *Офіційний сайт Верховної Ради України* : офіц. веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 18.07.2022).
83. Geneva Convention Relative to the Treatment of Prisoners of War (Geneva Convention III), August 12, 1949. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/375?OpenDocument> (дата звернення: 18.07.2022).
84. Rome Statute of the International Criminal Court. Done at Rome on 17 July 1998, in force on 1 July 2002, United Nations. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf> (дата звернення: 18.07.2022).
85. Про державну таємницю : Закон України від 21 січ. 1994 р. № 3855-XII. *Офіційний сайт Верховної Ради України* : офіц. веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (дата звернення: 18.07.2022).
86. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1402-VIII. *Офіційний сайт Верховної Ради України* : офіц. веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 18.07.2022).
87. Code de justice militaire (nouveau). Version en vigueur au 09 juillet 2022. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006071360/LEGISCTA000006121306/#LEGISCTA000006121306 (дата звернення: 18.07.2022).
88. Швець В. Україні було б доцільно прийняти Кодекс військової юстиції. *Високий Замок*. URL: <https://wz.lviv.ua/ukraine/463972-viiskova-iustytsiia-iak-faktor-oboronozdatnosti-krainy> (дата звернення: 18.07.2022).

REFERENCES

1. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms] vid 04.11.1950 № 995_004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
2. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] vid 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
3. Shchodo okremykh pytan zdiisnennia kryminalnoho provadzhennia v umovakh voiennoho stanu: Lyst Verkhovnoho Sudu vid 03.03.2022 № 1/0/2/22. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Inform_lyst_2022_03_03.pdf
4. Zlochyny, vchyneni v period povnomasshtabnoho vtorhnennia RF. *Ofitsiynyi sait Ofisu Heneralnoho prokurora*. URL: <https://www.gp.gov.ua>

5. Tumanians, A.R., Krytska, I.O. (2022). Realizatsiia Ukrainoiu prava na vidstup vid statti 5 Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: pretsedentna praktyka Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u kryminalnomu provadzheni ta vitchyzniani realii v umovakh voiennoho stanu [Exercise of Ukraine's right to derogate from article 5 of the Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms: case law of the European court of human rights in criminal proceedings and domestic realities in martial law]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 5, 603–606. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2022/145.pdf [in Ukrainian].
6. Viiskova yustytsiia v suchasnykh umovakh: perspektyvy rozvytku ta reformuvannia: kruhlyi stil, shcho vidbuvsia v Instytuti zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy 24 lystop. 2015. URL: <http://kubg.edu.ua/struktura/pidrozdzili/yurydychna-klinika-astreya/zakhody/3620-viiskova-iustytsiia-v-suchasnykh-umovakh-perspektyvy-rozvytku-ta-reformuvannia-kruhlyi-stil-shcho-vidbuvsia-v-institutu-zakonodavstva-verkhovnoi-rady-ukrainy-24-lystopada-2015-r-za-uchasti-yuk-astreya.html> [in Ukrainian].
7. Viiskove pravosuddia v Ukraini: aktualni problemy orhanizatsii ta zdiisnennia: kruhlyi stil, 6 cherv. 2017 / Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. URL: <http://www.ukrainepravo.com/scientific-thought/pravova-pozytsiia/vidnovlennia-viyskovikh-sudiv-prioritetny-krok-u-reformuvanni-viyskovoi-yustitsii> [in Ukrainian].
8. Pravovi ramky reformuvannia sektoru bezpeky: seminar Zhenevskoho tsentru demokratychnoho kontroliu nad zbroinymy sylamy [Legal Frame of the Security Sector Reform: Workshop of the Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF)], 5 october 2017 / Yaroslav Mudryi National Law University. URL: <http://legalforum.nlu.edu.ua/en/events/workshop-of-the-geneva-centre-for-the-democratic-control-of-armed-forces-dcaf-legal-frame-of-the-security-sector-reform-october-5th>
9. Viiskova yustytsiia derzhav-partneriv, spriamovana na zakhyst viiskovosluzhbovtziv: kruhlyi stil, 17 liut. 2018, za uchastiu Komanduvannia Sukhoputnykh syl Zbroinykh Syl Ukrainy. *Ofitsiinyi sait Ministerstva oborony Ukrainy*. URL: <http://www.mil.gov.ua/news/2018/01/17/v-komanduvanni-suhoputnih-vijsk-zs-ukraini-vidbuvsya-kruglij-stil-za-temoyu-vijskova-yusticiyiya-krain-partneriv-spryamovana-na-zahist-vijskovosluzhbovcziv> <http://www.ukrainepravo.com/scientific-thought/pravova-pozytsiia/vidnovlennia-viyskovikh-sudiv-prioritetny-krok-u-reformuvanni-viyskovoi-yustitsii> [in Ukrainian].
10. Reformuvannia systemy viiskovoi yustitsii Ukrainy: suchasnyi stan ta perspektyvy: Mizhnarodna nauko-vo-praktychna konferentsiia (m. Kharkiv, 29–30 trav. 2018) / Yaroslav Mudryi National Law University. URL: https://vpzhr.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=230219&fp=141&s=print [in Ukrainian].
11. Okremi pytannia zakonodavchoho vrehuliuvannia stvorennia systemy viiskovoi yustitsii: kruhlyi stil, 26 sich. 2022 / Yaroslav Mudryi National Law University. URL: <https://nlu.edu.ua/perspektyvy-vijskovoyi-yustyciyyi-v-ukrayini-obgovoryly-na-kruglomu-stoli/> [in Ukrainian].
12. Matios, A. (2018). Na viini zakon maie buty v pohonakh. *Dzerkalo tyzhnia*. 19–25 trav. 2018. № 18–19. URL: https://zn.ua/ukr/internal/na-viyni-zakon-maye-buti-v-pogonah-278247_.html [in Ukrainian].
13. Matviienko, O. (2022). Chy bude v Ukraini Derzhavne biuro viiskovoi yustitsii? *Yurydychna hazeta*. 7 liut. 2022 r. № 3 (757). URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/chi-bude-v-ukrayini-derzhavne-byuro-viyskovoyi-yusticiyi.html> [in Ukrainian].
14. Zahrebelnyi, V., Bekker, O. (2022). Zakon «Pro viiskovu politsiiu» potriben uzhe sohodni. *Bryfinh vykonuvacha obov'iazkiv nachalnyka Viiskovoi sluzhby pravoporiadku u ZSU – nachalnyka Holovnoho upravlinnia Viiskovoi sluzhby pravoporiadku ZSU polkovnyk Volodymyra Hutsola*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/02/15/zakon-pro-vijskovu-policziiu-potriben-uzhe-sogodni> [in Ukrainian].
15. Kontsepsiia sudovo-pravovoi reformy v Ukraini. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12#Text>
16. Pro prokuraturu [On Prosecutor's Office]: Zakon Ukrainy vid 05.11.1991 № 1789-XII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>
17. Pro sudoustrii Ukrainy [On Judiciary of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 05.06.1981 № 2022-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2022-10#Text>
18. Pro Viiskovu sluzhbu pravoporiadku u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [On Military Law and Order Service at the Armed Forces of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 07.03.2002 № 3099-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14#Text>
19. Kontsepsiia vdoskonalennia sudivnytstva dlia utverdzhennia spravedlyvoho sudu v Ukraini vidpovidno do yevropeyskykh standartiv: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 10.05.2006 № 361/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text>
20. Overchuk, S.V. (2015). Viiskovi sudy – neobkhdna skladova viiskovoi yustitsii v Ukraini [Military courts – a necessary component of military justice in Ukraine]. *Chasopys Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii «Pravo», 1(11). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15osvyvu.pdf> [in Ukrainian].

21. Chyselnist ZSU siahnula 250 tysiach osib. Tse hranychna kilkist, dozvolena v zakonodavstvi: interv'iu nachalnyka holovnoho upravlinnia personalu – zastupnyka nachalnyka Heneralnoho shtabu Zbroinykh Syl Ukrainy Artura Artemenka. URL: https://lb.ua/news/2017/10/03/378205_chislennost_vsu_dostigla_250_tis.html [in Ukrainian].
22. Pro prokuraturu [On Prosecutor's Office]: Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>
23. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 20 serpnia 2021 roku «Pro Stratehichniy oboronnyi biuletyn Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 17.09.2021 № 473/2021. *Official website President of Ukraine*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4732021-40121>
24. Pro viiskovopolitsiiu [On Military Police]: projekt Zakonu Ukrainy vid 21.01.2015 № 1805. *Official webportal Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53648
25. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [The Criminal Procedural Code of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
26. Poiasniuvalna zapyska do Proektu Zakonu Ukrainy «Pro viiskovu politsiiu» vid 21.01.2015 № 1805. *Official webportal Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53648. 27. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 24.04.2018 № 3-r/2018 u spravi № 1-22/2018 za konstytutsiinym podanniam Upovnovazhenoho VRU z prav liudyny shchodo vidpovidnosti (konstytutsiinosti) chastyny shostoi st. 216 KPK Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18#Text>
28. Shoshura, A. Sud nad viiskovymy maie buty takozh viiskovym. *Ofitsiinyi sait Spetsializovanoi prokuratury u viiskovii ta oboronni sferi Tsentralnoho rehionu*. URL: https://vppnr.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=307997&fp=20 [in Ukrainian].
29. Lutsiv, M.Z. Do stvorennia v Ukraini diievoi systemy orhaniv viiskovoi yustytzii. *Ukrainske pravo*. URL: <https://ukrainepravo.com/scientific-thought/naukova-dumka/do-stvorennia-v-ukrayini-diyevoyi-systemy-organiv-viyskovoyi-yustytzii/> [in Ukrainian].
30. Comité Directeur pour les Droits de l'Homme. Contribution à l'exercice de «monitoring» du Comité des Ministres: Procédures Judiciaires devant les Tribunaux Militaires. CDDH(2003)018 addendum III. Strasbourg, le 30 juin 2003. 79 p. URL: <https://rm.coe.int/09000016804600ef>
31. Vashakmadze, M. (2018). Osoblyvosti viiskovoi yustytzii. Praktychne kerivnytstvo. Geneva: DCAF. URL: https://dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAF_Military-Justice_Practice-Note_UKR_Final.pdf [in Ukrainian].
32. Andreu-Guzmán, F. (2003). Fuero militar y derecho internacional: los tribunales militares y las graves violaciones a los derechos humanos. Bogotá: Comisión Colombiana de Juristas, Comisión Internacional de Juristas.
33. Kyle, B.J., Reiter, A.G. (2021). Military Courts, Civil-Military Relations, and the Legal Battle for Democracy: The Politics of Military Justice. Oxford: Routledge.
34. Resident population at the beginning of the year. *Official Statistics Portal Republic of Lithuania*. URL: [https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=5b7fa09d-7ace-4909-89d9-b8a8897da5ba#/#](https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=5b7fa09d-7ace-4909-89d9-b8a8897da5ba#/)
35. Krašto apsaugos sistemas personalo skaičiaus pokytis. *Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija*. URL: <https://kam.lt/personalas/>.
36. Population figure. *Statistics Estonia*. URL: <https://www.stat.ee/et/avasta-statistikat/valdkonnad/rahvastik/rahvaarv>
37. Kaitsevāe ūksused. *Kaitseressursside Amet*. URL: <https://elukutse.ee/kaitsevae-uksused/>.
38. Population at the beginning of year, population change and key vital statistics 1920–2022. *Oficiālās statistikas portāls Latvijas Republika*. URL: https://data.stat.gov.lv/pxweb/lv/OSP_PUB/START__POP__IR__IRS/IRS010/table/tableViewLayout1/
39. Statistika. Nacionālie bruņotie spēki Latvijas Republika. URL: <https://www.mil.lv/lv/par-mums>
40. Population and demographic processes. *National Bureau of Statistics the Republic of Moldova*. URL: <https://statistica.gov.md/category.php?l=ro&idc=103&>
41. 2022 Moldova Military Strength. *Global Firepower (GFP)*. URL: https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=moldova
42. Population and Demography. *National Statistics Office of Georgia*. URL: <https://www.geostat.ge/ka/modules/categories/316/mosakhleoba-da-demografia>
43. Pro zatverdzhennia chyselnosti Syl oborony Hruzii: Postanova Parlamentu Hruzii vid 15.12.2021 № 1145-VI⊖b-X⊖⊓. *Veb-portal Zakonodavchyi visnyk Hruzii*. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/5296890?publication=0>
44. Population of Israel on the Eve of 2022. Media Release, 30 December, 2021, № 447/2021. *Central Bureau of Statistics State of Israel*. URL: https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2021/447/11_21_447e.pdf

45. 2022 Israel Military Strength. *Global Firepower (GFP)*. URL: https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=israel
46. Naseleennia (1990–2021). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. URL: https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fukrstat.gov.ua%2Foperativ%2Foperativ2022%2Fds%2Fnas_rik%2Fnas_90-2021.xlsx&wdOrigin=BROWSELINK
47. Pro chyselnist Zbroinykh syl Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.03.2015 № 235-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/235-19#n5>
48. Orlova, V. Ukrainu sohodni zakhyschaie blyzko 700 tysiach viiskovykh – prezident. *IA «UNIAN»*. URL: <https://www.unian.ua/war/ukrajinu-sogodni-zahishchaye-blizko-700-tisyach-viyskovih-prezident-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11835498.html> [in Ukrainian].
49. Case of Engel and others v. the Netherlands (Application no. 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72) Judgment, Strasbourg, 8 Juny 1976. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57479>
50. Case of Morris v. the United Kingdom (Application no. 38784/97) Judgment, Strasbourg, 26 February 2002. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60170>
51. Case of Cooper v. the United Kingdom (Application no. 48843/99) Judgment, Strasbourg, 16 December 2003. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61549>
52. Case of Bryan v. the United Kingdom (Application no. 19178/91) Judgment, Strasbourg, 22 November 1995. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57954>
53. Case of Findlay v. the United Kingdom (Application no. 22107/93) Judgment, Strasbourg, 25 February 1997. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58016>
54. Case of Pullar v. the United Kingdom (Application no. 22399/93) Judgment, Strasbourg, 10 Juny 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57995>
55. Case of Incal v. Turkey (Application no. 22678/93) Judgment, Strasbourg, 9 Juny 1998. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58197>
56. Case of Şahiner v. Turkey (Application no. 29279/95) Judgment, Strasbourg, 25 September 2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59666>
57. Case of İbrahim Gürkan v. Turkey (Application no. 10987/10) Judgment, Strasbourg, 3 July 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111840>
58. Case of Sramek v. Austria (Application no. 8790/79) Judgment, Strasbourg, 22 October 1984. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57581>
59. Comisión Internacional de Juristas (ICJ), Fuero militar y derecho internacional: Los civiles ante los tribunales militares – Volumen II, Mayo 2018. URL: <https://www.refworld.org/es/docid/5b6b39934.html>
60. Case of İbrahim Ülger v. Turkey (Application no. 57250/00) Judgment, Strasbourg, 29 July 2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66522>
61. Case of Öcalan v. Turkey (Application no. 46221/99) Judgment, Strasbourg, 12 May 2005. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69022>
62. Case of Ergin v. Turkey (no. 6) (Application no. 47533/99) Judgment, Strasbourg, 4 May 2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75327>
63. Case of Martin v. the United Kingdom (Application no. 40426/98) Judgment, Strasbourg, 24 October 2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77661>
64. Case of Mustafa v. Bulgaria (Application no. 1230/17) Judgment, Strasbourg, 28 November 2019. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-198691> (дата звернення: 18.07.2022)
65. Fels, M.-A. (2019). Militärjustiz aus der Sicht der zivilen Strafverfolgungsbehörden. *Jusletter*. URL: https://jusletter.weblaw.ch/dam/publicationssystem/articles/jusletter/2019/979/openaccess/militarjustiz-aus-de_11f0de8210/Jusletter_militarjustiz-aus-de_11f0de8210_de.pdf
66. Militärstrafprozess (MStP) vom 23. März 1979 (Stand am 1. Januar 2017). URL: <https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19790061/201701010000/322.1.pdf>
67. Verordnung über die Militärstrafrechtspflege (MStV) vom 24. Oktober 1979 (Stand am 1. Januar 2018). URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1979/1880_1880_1880/de
68. Bundesgesetz über die Armee und die Militärverwaltung (Militärgesetz, MG) vom 3. Februar 1995 (Stand am 1. Januar 2022). URL: <https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19950010/index.html>
69. Militärstrafgesetz (MStG) vom 13. Juni 1927 (Stand am 1. Juli 2021). URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/43/359_375_369/de
70. Spanish Constitution of 1978. URL: https://www.lamoncloa.gob.es/documents/constitucion_inglescorregido.pdf
71. Ley Orgánica 4/1987, de 15 de julio, de la Competencia y Organización de la Jurisdicción Militar. URL: <https://www.boe.es/eli/es/lo/1987/07/15/4/con>

72. Ley Orgánica 2/1989, de 13 de abril, Procesal Militar. URL: <https://www.boe.es/eli/es/lo/1989/04/13/2/con>
73. Ley Orgánica 14/2015, de 14 de octubre, del Código Penal Militar. URL: <https://www.boe.es/eli/es/lo/2015/10/14/14/con>
74. Ley 44/1998, de 15 de diciembre, de Planta y Organización Territorial de la Jurisdicción Militar. URL: <https://www.boe.es/eli/es/l/1998/12/15/44/con>
75. Manual básico de tribunales y procedimientos militares (2014). Ministerio de Defensa. Tribunal Militar Central.
76. Ley 50/1981, de 30 de diciembre, por la que se regula el Estatuto Orgánico del Ministerio Fiscal. URL: <https://www.boe.es/eli/es/l/1981/12/30/50/con>
77. Prawo o ustroju sądów wojskowych. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. URL: <https://lexlege.pl/prawo-o-ustroju-sadow-wojskowych>
78. Prawo o ustroju sądów powszechnych. Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. URL: <https://lexlege.pl/prawo-o-ustroju-sadow-powszechnych>
79. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Tekst uchwalony w dniu 2 kwietnia 1997 r. przez Zgromadzenie Narodowe. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>
80. Kodeks postępowania karnego. Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/kodeks-postepowania-karnego-16787603>
81. Cotelea, D., Pineda Alcántara, A., Tempera, C., Brach, M., Foisseau, C., Ira, G.A. (2021). The Role of Military Courts Across Europe: A Comparative Understanding of Military Justice Systems. The supervision and guidance of Mr Mario Blokken. URL: <https://finabel.org/the-role-of-military-courts-across-europe-a-comparative-understanding-of-military-justice-systems>
82. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [The Criminal Code of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
83. Geneva Convention Relative to the Treatment of Prisoners of War (Geneva Convention III), August 12, 1949. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/375?OpenDocument>
84. Rome Statute of the International Criminal Court. Done at Rome on 17 July 1998, in force on 1 July 2002, United Nations. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>
85. Pro derzhavnu taiemnytsiu [On State Secret]: Zakon Ukrainy vid 21.01.1994 № 3855-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text>
86. Pro sudoustrii i status suddiv [On the Judiciary and the Status of Judges]: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
87. Code de justice militaire (nouveau). Version en vigueur au 09 juillet 2022. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006071360/LEGISCTA000006121306/#LEGISCTA000006121306
88. Shvets, V. Ukraini bulo b dotsilno pryiniaty Kodeks viiskovoi yustytsii. *Vysoky Zamok*. URL: <https://wz.lviv.ua/ukraine/463972-viiskova-iustytsiia-iak-faktor-oboronozdatnosti-krainy> [in Ukrainian].